

Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében¹

A tizenöt éves háborút népszerűsítő és Itáliában megjelenő alkalmi nyomtatványok hűen tükrözik azt a nagy figyelmet, amellyel az itáliai olvasóközönség, illetve a Szentszék fordult Magyarországra és Erdély felé. A továbbiakban egy olasz szerző, Girolamo Frachetta művein keresztül próbálom bemutatni, milyen kép élt a vatikáni döntéshozókban az Erdélyi Fejedelemségről és annak elhíresült uralkodójáról, Báthory Zsigmondról; forrásként és vezérfonalul Girolamo Frachetta egyenként és gyűjteményes kötetben is kiadott beszédeit, szónokatait, értekezéseit (*oratione, discorso*) használtam.²

Frachetta munkásságára eddig nem fordított figyelmet a magyar művelődés- és eszmetörténet-írás. Jászay Magda legutóbbi könyvében, amelyben a Magyarországgal és Erdéllyel foglalkozó itáliai szerzőket sorolja fel, sem említi, pedig műveinek egy része megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is.³ Jellemző ugyanakkor, hogy az olasz szakirodalom, amely a korszak egyik jelentős államelméleti szerzőjeként tartja számon, éppen erdélyi és magyarországi vonatkozású alkalmi műveit nem méltatja figyelemre. Az életéről és a pályafutásáról készült, ismeretlen levél- és kéziratári forrásokat is felhasználó legfrissebb olasz nyelvű összefoglalás is csupán megemlíti ezeket a műveket, és a szócikk végén közölt összefoglaló irodalomjegyzékben sem bukkanunk olyan munkára, amely érdemben tárgyalná Báthory Zsigmondnak ajánlott műveit.⁴

Jelen tanulmány sem vállalkozik Frachetta teljes életművének értékelésére és elhelyezésére a korszak itáliai vonatkozású, a törökkérdéssel foglalkozó (*turcica*) irodalmában, csupán arra tesz kísérletet, hogy nyomtatott és kéziratban maradt művei alapján bemutassa munkásságának egy eddig elhanyagolt területét.⁵ Ennek érdekében számba veszi a téma szempontjából szóba jövő munkáit tartalmuk hosszabb-rövidebb ismertetésével, szembesítve a bennük foglaltakat a korszak diplomáciai levelezésanyagával, elsősorban a nunciusi jelentésekkel és a velencei követjelentésekkel. A tizenöt éves háború katonai és diplomáciai eseményei a háttér felvázolásában játszanak szerepet, ezért csak a téma szempontjából fontos történéseket emelem ki, de azokat is részletes tárgyalás nélkül.

¹ Kutatásaimat az OTKA 38542 sz. posztdoktori Ösztöndíja, F 034762 sz. ifjúsági pályázata és a Klebelsberg Kuno ösztöndíj támogatta.

² Lelőhelyük *Biblioteca Vaticana*, Manoscritti. Urbinate Latini. Vol. 821/2, 856/2. Az oldalszámokra a *discorsók* címmel együtt a későbbiekben idézendő műveknél hivatkozom.

³ JÁSZAY, 1996. A két említett könyvtárban az olasz szerző Báthory Zsigmondnak ajánlott *orationé* és beszédgyűjteménye található meg.

⁴ LEVI-MONTALCINI, 1997. 567–573.

⁵ Hangsúlyozni kell ugyanakkor azt is, hogy a magyarországi könyvtárakban Frachetta egyéb művei nem lehetők fel, ezért életművének további kutatása feltétlenül indokolt.

Frachetta 1558-ban született Rovigóban, egyetemi stúdiumait Padovában végezte. Ezután először Luigi d’Este kardinális, majd Scipione Gonzaga szolgálatába lépett. V. Sixtus (1585–1590) halála miatt azonban pártfogója kegyvesztetté vált, ezért Frachetta új támogatók után nézett. Francia szolgálatba állt, megbecsültségét mutatja, hogy Mayenne bíboros (Charles de Lorraine) rábízta a Párizssal folytatott levelezését. 1593-ban hirtelen fordulattal felajánlotta szolgálatait a spanyoloknak. Bizalmukat azzal eszközölte ki, hogy Sessa (Antonio Fernandez de Córdoba) vatikáni spanyol követnek átadta addigi ura levelezését. Lépése komoly botrányt kavart, halálos ellenségeket szerzett magának. Ettől kezdve életre-halálra elkötelezte magát a spanyol ügy mellett. Karrierje 1603-ban tört derékba, amikor az új spanyol követ számára készített háttéranyagot a szentszéki belső viszonyokról, a bíborosok politikai kapcsolatairól, karrierjükről, feltüntetve anyagiakban kifejezhető értéküket is. Ezzel a lépéssel kiváltotta a pápa haragját, aki a franciapárti bíborosok ösztönzésére száműzte Rómából. A spanyolok hiába léptek közbe érdekében, a Szentszék álláspontja a következő pápa, V. Pál (1605–1621) idejében sem változott meg. Frachetta Nápolyba menekült és ott halt meg szegénységben 1619-ben.⁶

Frachettát tehát elsősorban politikai íróként tartják számon; több műve született a helyes kormányzás módjáról, az ideális fejedelemről. A spanyolok szemében 1597-ben kiadott *Il principe* című műve avatta igazi politikai szakíróvá.⁷ Figyelme 1594 és 1599 között fordult a tizenöt éves háború felé, amelynek több mint egy tucat művet szentelt. Ezekben előkelő helyet foglalnak el a Báthory Zsigmondhoz címzett orációk. A fejedelem szerepét a szakirodalom általában igen negatívan értékeli, mivel az ő uralmához fűződik az a hatalmas méretű pusztulás, amely Erdélyt érte a tizenöt éves háború alatt, és amelynek egyik okát a kutatás éppen a szentszéki érdekek túlzott kiszolgáltatásában jelöli meg. Frachetta Báthoryhoz, II. Rudolf császárhoz és II. Fülöp spanyol királyhoz címzett alkalmi műveit 1598-ban gyűjteményes kötetben is közzétette. Ezeket kifejezetten az állandósuló határvidéki csatározások után 1593-ban kirobbanó tizenöt éves háború népszerűsítésére szánta, amelyet alátámaszt imént említett művének előszava, ahol azt olvashatjuk, hogy orációit megfelelő érdeklődés esetén újra kiadja.⁸

Erre a népszerűsítésre a pápaságnak égetően nagy szüksége volt. 1593-ban ugyanis hivatalosan is kitört a tizenöt éves háború. Szinán pasa, az akkori nagyvezír Bécs és Róma elfoglalását tűzte ki célul. Jóllehet kései indulása miatt csak helyi sikereket ért el, többek közt bevette a Győr elővárának számító Tatát, nem titkolta célját, hogy a következő évben a császárvárost szándékozik ostrom alá venni és elfoglalni.⁹ A vatikáni udvart Szinán 1593. évi magyarországi hadjárata után kétségek gyötörték; figyelembe véve a nem sok jóval kecsegtető hadi helyzetet, a Szentszék mindent megtett annak érdekében, hogy rábírja Erdély fejedelmét a csatlakozásra. Ez magyarázza, hogy Erdély neve viszonylag korán megjelenik a *discorsókban*.

⁶ LEVI-MONTALCINI, 1997. 572.

⁷ Ezek közül a legfontosabbak FRACHETTA, 1597a.; FRACHETTA, 1592.; FRACHETTA, 1600.; FRACHETTA, 1613. Frachettát a tizenöt éves háborúról, illetve Erdély történetéről könyvet író Ciro Spontónéval együtt az államrezon-irodalom második vonalába sorolják. Ld. BIRELEY, 1989. 50.

⁸ FRACHETTA, 1598., az olvasókhöz írt előszó.

⁹ Terveire ld. TÓTH, 2000. 130–134.

A *Discorsi del signor Girolamo Frachetta intorno alla guerra dell'imperatore et del principe di Transilvania contro il Turco di 1594 (marzo 22)* [Girolamo Frachetta beszéde a császár és Erdély fejedelmének török elleni háborúja ügyében 1594. március 22-én] röviden, és lényegre törően vázolta a fejedelemség szerepét a törökellenes ligában és a háborúban. E szerint a pápának, az itáliai fejedelmeknek és a spanyol királynak kellene finanszírozni a háborút annak érdekében, hogy a hadszíntér, amely akkor a királyi Magyarország határánál húzódott, áthelyeződjön Erdélybe. Ez a lépés nagy haszonnal kecsegtetne, mivel az erdélyiek győzelme esetén az egész kereszténység (és persze a pápaság) nyerne, de ha veszítenének, abból sem származna semmilyen hátrány. Az erdélyiek megsegítését a fejedelem vallásossága, katonai erényei, a hely, vagyis a fejedelemség előnyös fekvése és lakóinak vitézsége, és egyéb, Frachetta által nem részletezett előnyök indokolják.¹⁰

Feltehetően ő a szerzője egy másik keltezetlen, 1594 végén készült *Discorsónak* is, amely a támadó és a védekező háború eshetőségeit latolgatja.¹¹ Ebben arról beszél, hogy mivel a jelenlegi helyzetben a rendelkezésre álló erők nem elégségesek, és nincsenek olyan állapotban, mint a törökéi, védekező háborút kell folytatni. Ezt kétféleképpen lehet megvalósítani: vagy a határokon, vagy a főbb helyekre bezárkózva védekezni. A biztos sikerhez nyolcvanezer ember szükséges.¹² Védekező háborút háromféleképpen lehet megvívni: Bécs, Komárom vagy Pozsony térségében, de erre nincs elég ember, vagy pedig a terep adottságait kihasználva hátrítani az ellenséges csapásokat. A *Discorso* ez utóbbit tartja a legjobb megoldásnak, majd a fővezérlet kérdésével kezd el foglalkozni.¹³ Először a németalföldi harctereket megjáró kiváló hadvezér, Karl Mansfeld neve kerül szóba, aki ekkor még Németalföldön tartózkodott, majd a francia hadvezéreké, akik azonban a polgárháború miatt valószínűleg nem fogják elvállalni a tisztséget.¹⁴ Szóba jött még Savoya hercege, Carlo Emanuel (1580–1630), majd Jan Za-moyski lengyel kancellár és Miksa főherceg, végül pedig Báthory Zsigmond.

A jelöltek mellett, illetve ellenük szóló érveket szerzőnk nem részletezte, hanem rögtön rátért az erdélyi fejedelemeire. Zsigmond szorongatott helyzetben van, ezért mindenképpen harcolni fog, rá van ugyanis szorulva II. Rudolf császárra, az pedig az ő segítségére. Ezenkívül magyar, és a nagyhírű Báthory család leszármaz-

¹⁰ „Chi debba somministrare la detta somma di dinari, io non intendo di dichiararlo; a me sarà assai di dire che comple al papa, a tutti i principi italiani, et al re di Spagna, di portarla guerra di là dalla Transilvania, et di farvi un gran sforzo percióche vincendo quel principe potiamo vincere assai, et perdendo lui, non perdiamo nulla. Ma che egli sia per vincere (quando sia ben soccorso) et lo promettono la sua pietà il suo valore, il sito dove ha da guarregiare, la qualità della gente di cui è per servirsi, et molte altre ragioni.” A március 22-én kelt második *discorsót* ld. FRACHETTA, 1600. 25–35. A vatikáni kéziratárban őrzött többi példányon március 27-i dátum szerepel. Ld. Urb. Lat. Vol. 1492, 89v–90r, és Urb. Lat. Vol. 821/2, ff. 252r–257v. A idézett szövegrészlet azonban egyik hivatkozott változatban sem található meg, hanem a gyűjteményes kötet egy másik, később idézendő, negyedik *discorsójában*: *Discorso quinto: nel qual si mostra che si deve far più fondamento nel Transilvano, che nell'imperatore per la presente guerra col turco. scritto a di 20 di genaro 1595.*, ld. FRACHETTA, 1600. 74.

¹¹ *Discorso sopra la guerra di Ungaria.* [Értekezés a magyarországi háborúról] Urb. Lat. 821/2, ff. 273r–281r

¹² Urb. Lat. Vol. 1492, ff. 273v–274r

¹³ Urb. Lat. Vol. 1492, ff. 274v–275v

¹⁴ A császárnak csak 1601-ben sikerült megnyernie egy rövid időre a hugenották elleni háborúban hírnevet szerző Henry de Mercoeur herceget. Ld. GRUPPENBERG, 1937. 107–123.

zottja, amelynek tetteit mindenki ismeri. Erdély pedig tele van jó katonával (a magyarok amúgy is a legvitézebb nemzet), és elég gazdag ahhoz, hogy a háború terhét viselje.¹⁵

A csatlakozás útja Prágán keresztül vezetett, ahol Alphonso Carrillo, Báthory Zsigmond jezsuita diplomatája és Bocskai István, a fejedelem nagybátyja vitákban bővelkedő tárgyalásokat folytattak a császári tanácsosokkal.¹⁶ Közben az év nyarán támadásba lendülő Szinán elfoglalta Győrt, amely Bécsset katonailag, Rómát politikailag hozta súlyos helyzetbe. Éppen ezért ősszel tárt karokkal fogadták a fejedelem Örök Városba érkező olasz udvaroncát, Fabio Gengát. Gengát alapvetően két okból küldték Rómába: egyrészt, hogy magyarázatot adjon az 1594 nyarán történt leszámolásra, amikor a törökellenes háborúba való belépést ellenző főurakat, az ún. törökös párt tagjait, akik nem szavazták meg a háborúba való belépést, minden törvényes eljárást nélkülözve kivégezték, illetve hogy katonai és pénzügyi segítséget kérjen a fejedelemség háborúba történő belépéséhez. Genga a következő év tavaszáig időzött Rómában, ahonnan ígéretekkel gazdagon megrakodva tért haza.¹⁷

A Szentszék az erdélyi követnek tett ígéreteknek megfelelően igyekezett felhívni az itáliai közvélemény figyelmét az oszmánok elleni háborúra. Álláspontját – többek közt – Frachetta *Che si deve far piú fondamento nel Transilvano, che nell'imperatore per la presente guerra col turco. scritto a di 20 di genaro 1595.*, (Nagyobb bizalmat kell az Erdélyibe [Báthoryba], mint a császárhoz helyezni a jelenlegi török háborúban) című *discorsója* tükrözte.¹⁸

Az értekezés tartalmáról és tendenciájáról tökéletesen felvilágosít a cím; a szerző azokat az érveket vette sorra, amelyek a császár megsegítése ellen és a fejedelem megsegítése mellett szóltak. Többben azt mondják – írta Frachetta – hogy felesleges a fejedelem megsegítése, mert katonailag gyenge és helyzete politikailag bizonytalan. Ő másképpen látja, szerinte Zsigmondtól nagyobb siker várható, mint a császártól. Láttuk, hogy előző *discorsójában* már számba vette a fejedelem megsegítése mellett felhozható érveket; most is ezt tette, de sokkal bővebben kifejtve. A császár nem akar személyesen hadba vonulni, írja Frachetta, pedig ezzel személyes példát mutathatna a katonáknak. A magyarok és a németek gyűlölik egymást, jóllehet egyik sem lehet meg a másik nélkül, a magyarok pedig nem tűnének el, hogy egy idegen irányítsa őket. Végül hadászati okok miatt sem érdemes a császárt megsegíteni, ahhoz ugyanis, hogy az Oszmán Birodalom szívére mérjen csapást, vagyis hogy elfoglalja Konstantinápolyt, egy sor magyarországi várat vissza kellene vennie. Báthory Zsigmond ezzel szemben már bizonyította rátermettségét azzal, ahogy a törökös párt tagjaival leszámolt. A magyarok szívesen engedelmeskednének neki, végül pedig nem kell számottevő ellenállással számolnia Konstantinápolyig, mert a Balkánon nincsenek megerősített helyek.¹⁹

¹⁵ Urb. Lat. Vol. 821/2, 279v–281r

¹⁶ SZILAS, 2001. 53–58., 68–71.

¹⁷ ASVe Senato. Firenze, filza IX, 161r

¹⁸ A január 20-án született discorsót ld. FRACHETTA, 1600. 64–74. A szöveg nem egyezik teljes mértékben a kéziratos változattal. Ez utóbbit ld. Urb. Lat. Vol. 821/2, 266r–272r

¹⁹ BASCAPÉ, 1931. 174.

A hadsereg összetételével kapcsolatban Frachetta azt hangsúlyozta, hogy idegen katonaságot nem érdemes küldeni a nemzetek közötti egyenetlenség miatt, a magyarok különben is olcsóbbak. Megismételve néhány hónappal korábban mondott szavait, azt bizonygatta, hogy ez a lehető legjobb megoldás a Szentszék számára, a legrosszabb esetben ugyanis csak a pénz vész el, és Róma értékes időt nyer, ha viszont sikerrel járnak az erdélyi csapatok, a befektetés busásan megtérül. Ami a legfontosabb, hogy a háborút mindkét esetben Itáliától távol kell tartani.²⁰

Egy másik nagyjából ebben az időben keletkezett szöveg, a *Proposte overo considerationi sopra la guerra dell'imperatore contr'il turco etc.* (Javaslatok, azaz megfontolások a császár török elleni háborújáról) szintén a fejedelem támogatását ajánlotta.²¹ A *Proposte* kiemelte Báthory Zsigmond megbízható, szilárd katolicizmusát és a pápa iránt tanúsított hódolatát. A törökös párttal való leszámolásokról ugyan nem ejt szót, de nyilvánvaló, hogy erre (is) célzott, amikor kifejtette, hogy ha a királyi címet nem is kell megadni számára, a hitvédőknek járó szokásos titulust megérdemli. Ez a megjegyzés, fogódzót nyújt az irat keletkezési idejét illetően is. Köztudomású, hogy Erdély uralkodói a vajda címet használták, ezt viselte Zsigmond is. A prágai udvarban az 1594. év őszén zajló szövetségi tárgyalások során azonban Báthory megbízottjai ragaszkodtak ahhoz, hogy a fejedelem kapja feleségül Mária Krisztiernát, amely Erdély háborúba történő belépésének egyik legfontosabb feltétele volt, mivel ez által látta Báthory Zsigmond biztosítva nemcsak a császár katonai segítségét, hanem uralmának a Habsburgok általi elismerését is. Ez utóbbihoz fűződött egy másik fontos feltétel, vagyis hogy adják meg neki a *princeps* címet is, amely egyébként csak szuverén uralkodónak jár. Ezért a munkát 1594 végére, 1595 elejére datálhatjuk. Ezt támasztja alá az is, amit az Erdélynek nyújtandó katonai segítség mértékéről írt a szerző. A fejedelemségbe bevonuló Gianfrancesco Aldobrandini mellé négyezer gyalogos és ezer lovas küldését javasolta, távolmaradásuk esetén viszont havi húsz-huszonöt ezer *scudo* segílyt, hogy a tartomány lakói lássák, a pápa komolyan gondolja megsegítésüket.²²

Lényegében a fentebbiek olvashatók az Erdélybe küldött pápai nuncius, Alfonso Visconti instrukciójában is. A követi utasítás részletezte, hogy egy Erdélyből kiinduló, Nikápoly irányában indított támadó hadjárat sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet, mint akár Esztergom, Székesfehérvár vagy Buda visszafoglalása, ugyanakkor rövidebb ideig tart, mint a várak egymás utáni megvívása. Az egyesült hadsereg vezérének személyét illetően a Szentszék szintén a fejedelem jelöltségét támogatta.²³ Mindez azt bizonyítja, hogy az 1594-ben a főleg Frachetta tollából született tervezetek, javaslatok beépültek Visconti instrukciójába, akinek ennek szellemében kellett eljárnia.

A nuncius kinevezése és elküldése az erdélyi diplomácia egyértelmű sikere volt. A fejedelem mindenképpen szeretett volna udvarában tudni egy vatikáni követet, mivel azt remélte, hogy rajta keresztül egyszerűbben kapcsolatot tud tartani a Szentszékkel, és könnyebben megértetheti az erdélyi álláspontot.

A Viscontinak adott instrukció keltével egy időben, 1595 januárjában járt Gy-

²⁰ A szóban forgó részt ld. Urb. Lat. Vol. 821/2, ff. 270r–272r

²¹ Urb. Lat. Vol. 856/ 2, ff. 360r–364r; Szerzője valószínűleg Girolamo Frachetta.

²² Urb. Lat. Vol. 856/2, ff. 362r, 363r

²³ VERESS, 2001. 55.

lafehérváron a raguzai származású Paolo Giorgi, aki orációjában szintén a balkáni népekkel való összefogást hangsúlyozta, és hasonló érvekkel igyekezett rábírní a háborúba még hivatalosan be sem lépett fejedelmet.²⁴ A Balkán népei keresztények, mint ahogy a nagy városok lakossága is az, muszlim népesség csupán a nagyobb helyőrségekben lakik – írja Giorgi. Az alávetett lakosság fegyvereit a földbe rejtette és csak a jelre, illetve egy vezetőre vár, hogy a török ellen vezesse őket. Giorgi ezt a vezért a fejedelemben vélte megtalálni. A raguzai a jelek szerint a Szentszék megbízásából járta a három fejedelemséget, illetve balkáni területeket, Róma ugyanis komolyan számolt a pravoszláv népek részvételére a törökellenes harcban, azt remélve, hogy megtérítheti őket. Ennek érdekében küldte hosszú kelet-európai körútra Alessandro Cumuleót is.²⁵ Ismerve bizonyos részleteiben Giorgi tevékenységét, nem nehéz rájönni arra sem, hogy erdélyi és balkáni körútjaihoz a prágai udvarnak is komoly érdekei fűződtek, amely mindenképpen szeretne volna elérni, hogy a törökök oldalában egy újabb front nyíljon.²⁶

A fentebb idézett művek arról vallanak, hogy a Szentszék eldöntötte: közvetlenül is belép a háborúba; a pápa az 1594. évi katonai kudarcok hatására egy közepes nagyságú haderő Magyarországra küldéséről döntött. Ezt a segítséget kétféleképpen használhatta fel: vagy kizárólag Prágának adja a katonai segítség jó részét, vagy juttat belőle Erdélynek is. Az előbbi mellett szót, hogy a győri vereség miatt a császár komolyan fontolóra vette a békekötés lehetőségét, ami a legkevésbé sem felelt meg a szilárdan háborúpárti vatikáni érdekeknek.²⁷ Paolo Paruta velencei követ jelentéseiben érzékletesen számolt be arról a nyugtalanságról, amely a pápát a kudarcok hatására elfogta. Paruta, aki a nyilvános kongregációk mellett magánkihallgatások alkalmával is sokat beszélt VIII. Kelemennel, azt írta haza, hogy Erdélynek ajánlatosabb lenne Velence példáját követni, és a lehető legtávolabb tartani magát a háborútól, de úgy, hogy közben felfegyverkezik. A törökökkel való szakítást elhamarkodott lépésnek tartja, különösen egy olyan ország esetében, amely tele van külső és belső ellenséggel.²⁸

Ettől tartott a Szentszék is; hiába történtek meg a leszámolások, hiába fogadták előzékenyen Rómában a többek közt az 1594. évi kivégzések ügyében magyarzkodó Fabio Gengát, és hiába kötötték meg nem sokkal Visconti indulása előtt a szerződést az erdélyi megbízottak a császári udvarral, a fejedelemség továbbra is bizonytalansági tényezőt jelentett. Rómában arra számítottak, hogy a kialakult helyzet Erdélyt és fejedelmét nyílt színvallásra kényszeríti, azaz egyértelmű szakításra a törökökkel, amelyet automatikusan követ a háborúba való fegyveres belépés.

Ezt a várakozást, illetve reményt tükrözte a katonai szaktekintély hírében álló, a flandriai harctereket is megjárt Francesco del Monte. Emlékiratában hasonló véleményt fogalmazott meg a hadvezérlet kérdéséről, mint amit Frachetta művei-

²⁴ Az orációban mondottakat néhány hónappal később újra előadta Visconti nunciusnak. ld. VERESS, 2001. 93–97.

²⁵ Cumuleo tevékenységéről ld. BARTL, 1974. 43–55.; TRSTENJAK, 1989. 43–86. és VERESS, 2001. 35–49.

²⁶ Orációjának kiadását ld. BASCAPÉ, 1931. 173–176.

²⁷ A Habsburg–oszmán béketapogatásokról ld. TÓTH, 2000. 167–168.

²⁸ PARUTA, 1887. Tom. II., 470., 496., 499.

ben, illetve Visconti instrukciójában olvashattunk. Szerinte Erdély fejedelme nem maradhat semleges ebben a harcban, mivel körbe van véve törökökkel. Az a politika, amelyet az itáliai fejedelmek követnek, itt nem alkalmazható, ha Erdély ezt teszi, teljes pusztulás fog az országra várni.²⁹

A Gyulafehérvárra megérkező Viscontinak is meg kellett győznie a fejedelmet, hogy a törökökben nem lehet megbízni, mert nem tartják be az egyezéseket.³⁰ Baranyai Decsi János az 1594. évben lezajlott drámai hangulatú országgyűlések egyikén, a gyulafehérvárin ugyanezeket az érveket adta az akkor még háborúpárti Báthory Boldizsár szájába: „Leginkább pedig mindenkinek azt kell megfontolnia egyenként is meg közösen is, hogy ha az erdélyiek most elhagyva a keresztyéneket a törökökhöz állnak, nagyon is félő, hogy a keresztyén szövetség többi vezetője, akár győz, akár vereséget szenved, és elsősorban Ausztria főhercegei, akiknek az elmúlt időkben a barbárok ösztökélésére annyi alkalmatlanságot okoztak, megtámadják őket, és amazok nem fognak segítséget nyújtani, még ha végveszedelemre jutnak is.”³¹

Nyilvánvaló, hogy Báthory Boldizsárnak a szentszéki állásponttal egybecsengő érvelése a háborús párttól származik, amelynek tagjai a levelezésanyagból is jól követhetően ekkor már a határvidéki reguláris és irreguláris katonai erőket nyílt konfrontációra biztatták.³² Négy évvel később ugyanez az érvelés tér majd vissza apologetikus éllel Báthory Zsigmond lemondó beszédében: „Mert az út, amelyet egyesek közbeeső és biztonságos megoldásként javalltak – hogy tudniillik tartsuk magunkat távol a háborútól –, nem középút, hanem maga a kiúttalanság lett volna, mert hiszen ha egyik fél kezét sem bírom szilárdan, csak a háború végét várom, és terveimet a szerencse változásaihoz szabom, nyilván csak a győztes zsákmánya lettem volna. Láthattuk és fogjuk is látni, hisz olyan Európa jelenlegi

²⁹ „Il terzo si è il principe di Transilvania, che si truova in fatto et con l'armi in mano, et con successi più presto sindacati, che ammirati come converrebbe o imitati da principi christiani quale ha mostrato giudicio eccellente, perchè antivedendo la rovina che egli soprastacca dai turchi, ha stimato miglior partito il mettersi a risico con qualche speranza di guadagnare che lo stare a bada, con certezza d'esterminio, et la neutralità che sarebbe stata proferita dai politici italiani soliti a discorrere del turco, et di quei che confiniano con lui otiosamente nelle piazze, non ha luogo qui, perchè lo stare neutrale conviene a quelli, che si truovano affatto o in tutto fuor de confini d'un'inimico quale è il turco, et che possono o con leghe o con altri partiti salvare lo stato o la libertà in tutto o in parte. Ma il Transilvano il stato del quale è da ogni banda cinto dai turchi non poteva stare neutrale se non con evidenza di ruina com'è avvenuto a tanti altri. Hora dovendo cadere, meglio era haver per compagno cosare, che restar solo et havendo speranza di unificare in compagnia d'altri, meglio era far'lega in tempo, che cesare haveva bisogno di lui che aspettare che egli haveva bisogno di far leghe.” Ld. *Discorso sopra la presente guerra d'Ungheria, fatto dal signore Francisco del Monte l'anno 1595 etc.* Urb. Lat. Vol. 856/ 2, ff. 373r–382v, az idézett részeket 381r–382r

³⁰ „bisogna che Vostra Signoria attenta et che faccia da principio li suoi antidoti, mostrando a Sua Altezza, che in un nemico così barbaro et così infedele non s'ha punto a fidare, massime havendolo già irritato, et che si metteria in una manifestissima ruina col volersi hora ritirare dall'impresa, poichè ne nasceria una più che certa soggettione di quello, che restasse vincitore, o fosse l'imperatore, o fosse il turco et che se tra questi si venisse a qualche pace, restaria la Transilvania medesimamente aperta alle ingiurie dell'una et dell'altra parte; li quali pericoli sono senza dubbio minori nella continuatione della guerra, perchè oltre le vittorie che se ne possono sperare con la divina gratia, et oltre il fare quel che conviene a principe cristiano et di sodisfare all'officio suo, s'acquista reputatione et gloria con la constanza.” VERESS, 2001. 54.

³¹ KULCSÁR, 1982. 96–97.

³² A levelet ld. KRUPPA, 2003. 603–651. és KRUPPA, 2004.

helyzete, hogy akik gyávaságból vagy fonák ravaszságból távol tartották magukat a fegyverektől, keservesen lakoltak érte.”³³

Del Monte szerint azonban a törökök elleni lázadás csak akkor lehet eredményes, ha a fejedelem szövetségeseket keres magának: Erdély tele van élelmiszerral, katonasággal, amelynek az élén egy olyan bátor és vitéz uralkodó, mint Zsigmond, nagy dolgokat vihet végbe. A fejedelemség fekvése kitűnően alkalmas arra, hogy onnan zavarják a török erők felvonulását és támadását. Végül javaslatot tett a Nikápolyon keresztül indítandó támadásra, amelynek célja Konstantinápoly elfoglalása. Sokan azt mondják, írja, hogy a fejedelem csak 22 vagy 23 éves, de ebben a korban Nagy Sándor, Scipio Africanus vagy Pompeius Magnus már bebizonyították hadvezéri képességeiket. A támadás ugyanakkor lehetővé tenné, hogy a törökök ne tudjanak nagy erőket összpontosítani az osztrák tartományokkal közös határon.³⁴

Del Montéval összhangban a fáradhatatlan Frachetta egy újabb *discorsóban* fejtegette ki, hogy a legmegfelelőbb az lenne, ha egy támadó háború keretében két irányban mérnének csapást a törökökre.³⁵ Az általa felvázolt haditerv szerint Magyarországon a császári és a pápai csapatok, a másik oldalon az erdélyi hadsereg támadna a pápai csapatok másik felével, Vitéz Mihály (1593–1601) vajdával, a felkelt rácokkal Belgrád, Nikápoly, majd Konstantinápoly irányában.³⁶ Ebben az értekezésben, ellentétben az előzővel, már a támadó háború eshetőségeit fontolgatta, amelynek az lehetett az oka, hogy a mű megírásának idején már bizonyossá vált a pápai hadsereg magyarországi hadjárata, a császár és a fejedelem tehát nagyobb létszámú hadsereggel számolhattak. Jóllehet Frachetta műve datálatlan, abban nem szerepel Esztergom neve, ami arra utal, hogy megírásának pillanatában a város még nem volt a keresztények kezén. Ennek figyelembe vételével művét az 1594. év nyarára datálhatjuk, mivel Esztergomot augusztusban foglalták vissza.

A vatikáni álláspont megváltozása jól dokumentálható a velencei követjelentésekben is. Paruta február 4-i beszámolójában arról adott hírt, hogy Mansfeldhez hasonlóan Francesco del Monte is támadó háborút javasolt, mert ha beengedik keresztény területre a törököket, sokkal nehezebb lesz őket onnan kiverni. Buda

³³ SZAMOSKÖZY, 1981. 88.

³⁴ Szó szerint „Molti più concorrono nel transilvano a proposito per la guerra presente poi che essere gli ungaro, et perciò haverá il seguito della natione ch'è delle più bellicose d'Europa et è appresso questo della valorosa schiatta d'Battori, la cui generosità et valor di guerra è noto ad ognuno. Di più egli è signore d'uno stato gagliardissimo di sito et pieno di genti da guerra. Et perchè questo paese è in mezzo de nemici egli è attivissimo a travagliarsi et a disturbarli et a impedire, che non possino radunar forze et fai massa di gente al loro solito. Il principe poi ha mostrato tanto giudizio nel fare della guerra tanto ardimento nell'impreses et con successi così prosperi de sollevamenti di popoli et acquisti de luoghi che io non stimo che si possa eiegger meglior luogo permoversi contra turchi, che la Transilvania, n'è il meglior capitano che il signore Sigismondo Battori perchè l'essercito che si spingerà da quei confini verso Nicopoli o altre parti dell'imperio turchesco haverà la Transilvania piena di vittovaglie et di gente alle spalle et egli è un principe di cuore et di spirito maraviglioso, et amato dagli ungheri, rassiani, moldavi valacchi et da tutte quelle altre genti per capo, nè diminuisce la sua riputatione il dire che egli sia giovane di venti due o 23 anni perchè Scipione Affricano Alessandro Magno et Pompeo il grande di età tale mostrarono il loro valore et prodezza dato che con l'ingrossar poi la guerra da quella banda si impedirà che il turco non si ingrossi ai confini d'Austria etc.” Ld. 30. jegyzet.

³⁵ FRACHETTA, 1600. 75–92.

³⁶ FRACHETTA, 1600. 76–77., 91.

és Belgrád között kell támadni, a Dunán küldve az utánpótlást, mert így Erdéllyel is fenntartható az összeköttetés.³⁷

Frachetta imént idézett művecskéjében a terv megvalósítása érdekében egy több nemzetből álló hadsereg felállítását javasolta németek, svájciak, vallonok és magyarok részvételével. Itáliaiakról nem ejtett szót, jöllehet az általa kívánatosnak tartott ötvenezer gyalogosból és húszezer lovasból álló seregnek tizennégyezer fő híja volt. (A fentebb idézett nyolcvanezer fő helyett itt tehát már egy kisebb hadsereggel számolt).³⁸ Valószínű, hogy a hiányzó létszámot egészítették volna ki a pápai csapatok. A velencei követjelentések ugyanis februárban még hatezer gyalogosról és ezer lovasról szóltak, ez a szám később tízezer gyalogosra és ezer lovasra emelkedett, ami nagyjából a hiányzó létszámnak felel meg.³⁹

Az idézett javaslatok, tervezetek elkészültével körülbelül egy időben ért Visconti nuncius is hatásos érvekkel – a Habsburg menyasszony, Mária Krisztierina kíséretében – Erdélybe. Éppen akkor lángoltak fel újra a harcok a határvidéken, a Maros völgyében, amelyek egyértelmű erdélyi sikereket hoztak; aggasztó hírek érkeztek azonban a török főszereg készülődéséről. Erről a fejedelem *Giovanni Battista Gengának* is beszámolt. Azt írta szentszéki ügynökének, ha nem kapja meg a segítséget, amit többször is kért Rómától és Prágától, akkor egyedül nem lesz képes feltartóztatni a törököket, akik előkészületeket tettek egy Dunán átívelő híd verésére.⁴⁰ Gyulafehérváron ekkor már biztosak voltak abban, hogy az oszmán csapatok Erdély ellen vonulnak. Báthory Zsigmond joggal várhatta, hogy a január 28-i egyezmény és a *Fabio Genga* által kapott határozott ígéretek értelmében rövidesen megérkezik a katonai segítség a fejedelemségbe.⁴¹

Frachetta, a pápai Kúria szócsöveként egy Báthory Zsigmondnak címzett orációjában igyekezett útját állni a háborús események, az oszmán csapatok Erdély elleni, küszöbön álló inváziójának következtében szárnyra kapó rémhíreknek.⁴² Terjesztésük megakadályozása érdekében a Szentszék bizonyára konkrét intézkedéseket is hozott. Az erre vonatkozó pápai rendeletre sajnos nem sikerült rábukkannom, de a nyomtatvány címlapjának alján szereplő *con licenza de' superiori*, azaz a felettes hatóságok engedélyével megjegyzés az Index Kongregáció folyamatos működéséről árulkodik. Analógiaként egy 1590-es rendeletre hivatkozhatok, amelyben a pápa komoly büntetést helyezett kilátásba azon papok és egyéb személyek ellen, akik a franciaországi polgárháború eseményeiről valótlan híreket terjesztenek, mivel az efféle cselekedetek nem szolgálják a béke ügyét.⁴³

Orációjának vezérmotívumaként Frachetta a törökök ellen indítandó támadást választotta. Rövid munkája elején hatásos szavakkal ecsetelte, hogy a Portát mekkora félelem fogta el a fejedelem 1595-ben elért moldvai és havasalföldi katonai sikerei miatt. Sem a császártól, sem a többi keresztény uralkodótól nem fél annyi-

³⁷ PARUTA, III., 1887. 36. Paruta levelének keltezéséből arra következtethetünk, hogy Del Monte *Discorsója* – mert nyilvánvaló, hogy ezt idézi – a februárt megelőző hetekben született.

³⁸ FRACHETTA, 1600. 89.

³⁹ PARUTA, III., 1887. 58–59., 78. és ASVe Dispacci, Roma filza 35, ff. 32r–v

⁴⁰ ASV Fondo Borghese III. Vol. 89B, ff. 160r–v, 167r

⁴¹ A Rudolf császár és a fejedelem közötti szövetség kereteit adó egyezményt ld. BETHLEN, 1782. 534–548.

⁴² A szeptember 30-i keltezésű orációt ld. FRACHETTA, 1595.

⁴³ ASVe Senato. Roma, filza 25, ff. 276v–277r

ra a török, mint éppen Báthory Zsigmondtól; ő az a magyar uralkodó, akinek eljövételét a prófécia is megjövendölte, aki a tizennegyedik szultán uralkodásának idején fogja végső romlásba dönteni a birodalmat.

A szóvirágok gyártását kedvelő szerző szinte már látta Konstantinápoly visszafoglalását, Görögország visszatérését az anyaszentegyház kebelébe. Sőt, fordult a fejedelemhez, nemcsak Görögország, Makedónia, Epirosz, hanem Palesztina és egész Ázsia is az ő parancsait fogja lesni. A szent cél elérése érdekében azonban a fejedelemnek támadnia kell, nem szabad időt fecsérelnie a határ menti várak megvívásával, amelyeket a törökök keményen védeni fognak. Moldva és Havasalföld ezzel szemben nyitva állnak előtte, annak engedelmességre, aki bevonul oda seregével. Ráadásul sokkal veszélyesebb otthon várni az ellenséget, mint elébe menni és megütközni vele idegen területen. Aki otthon vár az ellenségre, az fél, ez az ellenséget felbátorítja, alattvalóinak szívét viszont elbizonytalanítja. A három éve folyó harc akkora veszteséget okozott a töröknek, hogy nem maradt elég ereje, a legjobb katonái pedig elpusztultak. Azonkívül mindenki tudja, hogy a muszlim népesség nem elegendő a keresztények által lakott területek megszállására. Ezt bizonyítja Esztergom városa, ahol a több évtizedes uralom után alig háromezernél több lakost számoltak össze a vár elfoglalásakor. A Nikápoly elleni támadáshoz elég harmincezer ember, a terep könnyű, nem állják a sereg útját nagy hegyek. Tartsa szeme előtt nagybátyja, István példáját, akinek az erények szempontjából is méltó örököse, aki Livóniában nem vesztegette idejét, hanem harminc mérföld hosszan utat vágott a vadonban és egyenesen az ellenséges terület szívét támadta meg.⁴⁴ Itt is hasonlóan kell eljárnia, sőt, ez az egyetlen biztos mód a törökök legyőzésére.

Hasonló optimizmust tükröznek Alfonso Visconti ebből az időszakból származó nyilatkozatai. Kollégájának, Germanico Malaspina lengyelországi pápai követnek június közepén azt írta, hogy a törökök legjobb katonáik elvesztése, a bolgárok és a két román vajdaság lázadása, az élelmiszer és a felszerelés hiánya miatt ebben az évben nem fog komoly támadást indítani. Ennek esélye azért is kicsi, mivel a szárazföldön a grúzok és a tengeren pedig a spanyolok is mozgolódnak.⁴⁵ Viscontinak a hivatalos szentszéki álláspontot tükröző, a valóságtól azonban meglehetősen távol álló helyzetértékelése megjelent tehát Frachetta művében is.

Frachetta szerint mindössze két veszély fenyeget: az egyik a váratlan tatár támadás Moldva felől, a másik a fejedelem alattvalóinak lázadása, akik vallási okok miatt elégedetlenek uralmával. Az elsővel kapcsolatban elmondható, hogy sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet a támadó hadjárat, mint a tatárok által okozott károk, azonkívül a Moldvába küldendő erdélyi sereg elegendő ennek elhárítására. Ami alattvalói lázadását illeti, a háborús sikerek miatt ennek veszélye lecsökkent. A potenciális vezetők leszerelésére a legjobb módszer, ha magával viszi őket a hadjáratba, elhalmozza őket üres címekkel és tisztségekkel. Az utolsó sorokban győzhetetlen, világhódító uralkodóként állította be Báthory Zsigmondot; közeledtének pusztá hírére menekülnek a törökök, a balkáni városok egymás után fogják

⁴⁴ FRACHETTA, 1595a. A5r

⁴⁵ VERESS, 2001. 86.

megnyitni kapuikat serege előtt, beleértve Konstantinápolyt, amelynek birtokába jutva elfoglalja Konstantin őt megillető székét.⁴⁶

Frachetta *discorsói* és imént idézett *orationéja* ékes példái annak, hogy a frázisokat puffogtató propaganda mögött mekkora volt a bizonytalanság a katonai helyzet megítélését és a jövőbeli haditerveket illetően. Jóllehet a pápa végül unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit Esztergom alá küldte, határozottan kifejezte ugyanakkor azt a szándékát is, hogy a vár visszafoglalása után a pápai csapatok a Miksa főherceg által vezetett császári fősereggel együtt Erdélybe vonuljanak. Ugyanakkor a Szentszék rá akarta venni az ingadozó fejedelmet, hogy indítson tehermentesítő támadást déli irányban.

Báthory Zsigmondnak jó oka volt az óvatosságra. Szeptember 18-i levelében, amelynek címzettje valószínűleg szentszéki ügynöke volt, részletesen vallott a hadműveleti tervekről, de ugyanakkor feltárta országa súlyos helyzetét is. A nyár folyamán ugyanis Moldvából elűzték az általa trónra segített Stefan Razvant, és új vajdát, Jeremia Movilát ültették a helyébe. Ráadásul híreket kapott a testvérük kivégzése miatt bosszúra szomjazó unokaöccsei, Báthory István és András szervezkedéséről. Azt reméli – írta ügynökének – hogy a törökök nem lesznek képesek idejében felvonulni, ezért marad ideje a felkészülésre. Hadserege azonban nem nagy, ezért nem kockáztatja az ütközetet. A tervek szerint megerődített helyeken fog védekezni Havasalföldön. Várja Miksa főherceg csapatait, bár azok az ő hadjáratát már nem lesznek képesek támogatni.⁴⁷ A levél tanúsága szerint a fejedelmet sem a nuncius, sem a Rómából érkező biztatások nem győzték meg teljesen arról, hogy Erdély és a kereszténység érdekei ugyanazt diktálják.

A magyarországi hadi helyzet sem úgy alakult, ahogyan Báthory Zsigmond remélte. A Miksa főherceg vezette csapatokkal való egyesülés sem valósult meg. A főhercegnek Szolnok ellen kellett volna vonulnia, amire azonban katonái fáradtsága és az ellátmány hiánya miatt nem került sor. A pápai csapatok hasonló okok miatt vonultak haza. A fejedelem végül megindult dél felé Szinán pasa ellen és Türgöviszte visszafoglalása után a hátráló, felkészületlen török sereg utóvédjére is sikerült csapást mérnie Gyurgyevónál (Ghiurghiu), a dunai átkelőhelyen. A szenzációs hír gyorsan Rómába és a többi európai nagyvárosba ért.⁴⁸

Frachetta november 25-én egy újabb *orationét* írt a fejedelemhez, amely már a havasalföldi győzelem után született.⁴⁹ Nincs még egy olyan hadvezér, mint Erdély fejedelme; sem a görög, sem a római hadvezérek és uralkodók nem érnek fel hozzá – mondja Frachetta. Alig negyvenezer emberével megfutamította Szinán pasa százezres seregét, amelynek ráadásul még megszámlálhatatlan egyéb hadinép is a rendelkezésére állt, hogy felkészüljön a fejedelem támadására. A fejedelem kiválasztottságát bizonyítja a Szent Zsigmond ünnepén megjelenő égi fény is. Isten úgy adta kezébe a győzelmet, mint Ábrahámnak, Gedeonnak, Dávidnak. Éppen ezért folytatnia kell a támadást, Szinán csapatai meg vannak zavarodva, közeledtének hírére el fogják hagyni a zászlókat. Igaz, hogy a török sereget még

⁴⁶ FRACHETTA, 1595a. A4r–A5r

⁴⁷ A levelet ld. BAV Capponiani, vol. 164, ff. 227r–v

⁴⁸ Ettől kezdve szaporodnak el igazán a fejedelmet dicsőítő, illetve a havasalföldi hadjáratot bemutató és annak kapcsán a háborút népszerűsítő művek.

⁴⁹ FRACHETTA, 1595b.

nem verték szét teljesen, de elfogta őket a félelem, ezért a fejedelemnek nem szabad hagynia, hogy az ellenség összeszedje magát, hanem szerezze meg a végső győzelmet, amelyet már a kezében tart. Óriási dicsőség vár rá, kitűzheti Krisztus zászlaját Konstantinápolyban és kiterjesztheti a katolikus vallást egészen odáig. A világ úgy néz már most is rá, mint a Kelet császárára.

Ezek a hangzatos frázisok készítik elő a szerző igazi mondanivalóját, amelyből kiderül, hogy Rómában nem voltak elégedettek a sikerrel. Forrásaink szerint az erdélyi seregben harcoló maroknyi olasz mellett kardoskodott, hogy vonuljanak tovább, és meg se álljanak Konstantinápolyig, vagy legalább Nikápolyig. A fejedelem azonban a hazavonulás mellett döntött. Erre utal Frachetta, amikor arra céloz, hogy egyesek azt tanácsolták neki, legyen elővigyázatos és elégedjen meg az eddig elért eredményekkel, Moldva és Havasalföld birtoklásával, és ne tegye kockára a megszerzett területeket nagyravágásával. De ne tartson attól, hogy a seregnek nem lesz élelme, hiszen a török iga alatt élő lakosság bőségesen el fogja látni mindennel. Nem is tehetnek másképp, mivel nagy erősség nincs a vidéken.⁵⁰

Tanulságos eredményre vezet, ha az oráció megjelenésével egy időben kiadott harctéri jelentés szövegét elolvassuk. A *Relatione* néhány lapos nyomtatvány formájában Rómában jelent meg, szintén az 1595. évben, és minden bizonnyal Alfonso Visconti pápai nuncius november 3-i vagy egy másik, ránk nem maradt, de körülbelül ebben az időben született beszámolójából készülhetett. A nuncius jelentésében szót ejtett arról, hogy a fejedelem és a tisztikar között vita robbant ki a hadjárat folytatásával kapcsolatban. Az utóbbiak a visszavonulás mellett kardoskodtak, mondván, hogy nincsenek meg a feltételei a hadjárat folytatásának, az ellenség csapaterősítéseket fog kapni, és még korán sincs legyőzve, ezzel szemben az erdélyi hadsereg hiányt szenved, bizonytalan a moldvai helyzet, míg a fejedelem, felbuzdulva a sikeren, Konstantinápoly felé akart továbbnyomulni. Visconti fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a fejedelem kálvinista tanácsosai voltak azok, akik inkább a közelebbi célok leküzdését, Temesvár, Gyula visszafoglalását tartották szemük előtt. Érveik súlya alatt végül meg kellett hajolnia Zsigmondnak is. A *Relatione* tárgyszerűbben számolt be a vitáról, nem kommentált, ismertette a két nézetet, ugyanakkor említést sem tett az ellenvéleményt megfogalmazók hitvallását illetően, csupán annyit árult el, hogy a fejedelem végül elfogadta a tanácsosok érvelését.⁵¹ Ebből is látszik, hogy Báthory Zsigmond a Gengának írt, fentebb idézett levelében részletezett haditervhez próbálta tartani magát, amely a legkisebb kockázatot jelentette, de – figyelembe véve a körülményeket – a legnagyobb sikerrel kecsegtetett.

A fejedelemség fölött azonban fenyegető árnyként tornyosult a moldvai probléma. Frachetta igyekezett erre is megoldást találni. A győzelem ellenére ugyanis Erdély helyzete nem lett könnyebb. A lengyelek és a tatár támogatás eredményeképpen trónra lépő új vajda, Jeremia Movila állandó veszélyforrást jelentett;⁵² ennek következtében kiéleződtek az ellentétek Lengyelország és a fejedelemség között. A problémát a Szentszék előre látta; erről tanúskodik Giovanni Doria

⁵⁰ FRACHETTA, 1595a. A2v–A5r

⁵¹ *Relatione*, 1595. Közli HURMUZAKI, III/2. 1888. 494. Visconti november 3-i jelentését ld. VERESS, 2001. 135.

⁵² IVANICS, 1994. 87–88.

apostoli hadbiztos és Cinzio Aldobrandini bíboros államtitkár levélváltása még 1595 nyarán. Doria, akit a pápai csapatok ellátásával, illetve a Bécs körüli magyar várak erősítési tanácsadásával bíztak meg, többször kifejtette az államtitkárnak, hogy Erdély nem rendelkezik megfelelő katonai erővel ahhoz, hogy megtartsa Moldvát és Havasalföldet, ráadásul az a veszély fenyeget, hogy a lengyelek emiatt nem lesznek hajlandók belépni a háborúba és meghosszabbítják a békét a törökökkel.⁵³ Ugyanakkor tartani kell attól is, hogy Erdély fejedelme a lengyelek ellenséges magatartása miatt kilép a háborúból és visszatér a törökök hűségére. A legjobb megoldás az lenne, ha a lengyelek megkapnák Moldvát, de nem vonulnának be oda fegyveresen; a vajdaság átengedéséért cserébe a lengyelek az erdélyi sereggel együtt támadnának Havasalföldön keresztül.⁵⁴

Az események azonban kedvezőtlen fordulatot vettek, és a Moldvával kapcsolatos probléma háború kitörésével fenyegetett. Ezért Frachetta sem látott esélyt a lengyelekkel való együttműködésre. Már idézett, második orációjában kifejti, hogy a havasalföldi győzelem után a fejedelemnek folytatnia kell a támadást a két vajdaság és Erdély egyesült erőivel, és nem szabad, hogy a közelgő tél vagy a moldvai események visszariasszák. Óvatos tanácsadói minden bizonnyal telebeszéltek a fejét ezekkel a nehézségekkel; a moldvaiak azonban természetüknél fogva állhatatlanok, mindig ahhoz csatlakoznak, akinél a nagyobb erőt látják. Ami a téli hadviselést illeti, a hadtudomány ezt csak abban az esetben tartja lehetetlennek, ha a háború sokáig tart, nagy erővel. Ez ebben az esetben nem érvényes, ráadásul katonái hozzászórtak a hideghez, edzettek, ami nem mondható el a törökökről, sőt a janicsárok és a szpáhik sem a régié már, csak a hírük félelmetes. A tatárok pedig a télen nem fognak Erdélyre törni.⁵⁵

A Frachettához hasonlóan kitűnően értesült velencei követ 1595. szeptember 30-i jelentésében beszámolt a magyar ügyekben tartott konzisztóriumról, amelynek tárgya a császár megsegítése és a katonai helyzet volt. A követ szerint az a pápa szándéka, hogy a Gianfrancesco Aldobrandini által vezetett sereg egy részét visszarendeli, a másik részét viszont Erdélybe küldi, ahol áttelelnek, hogy a következő évi hadműveletekbe minél korábban bekapcsolódhassanak.⁵⁶ A fejedelem-ségbe küldött toszkán fegyvereseket, élükön Silvio Piccolominivel szintén erre próbálta rávenni Báthory Zsigmond, nekik azonban elégük volt az erdélyiek rossz bánásmódjából és inkább hazamentek.⁵⁷

A pápa a várható költségek fedezésére a toledói érsekség ötszázezer *scudó*t kivevő jövedelmét akarta felhasználni. A követ szerint a megbeszélésen szó esett arról is, hogy nem kellett volna hallgatni Karl Mansfeld tanácsára, aki ragaszkodott ahhoz, hogy az olasz csapatokat Esztergom ostromára vezényeljék, hanem a pápai csapatokat rögtön a fejedelemségbe kellett volna küldeni.⁵⁸ Ennek háttérében feltehetően az áll, számol be a követ, hogy az erdélyi katonai sikerekről kide-

⁵³ A pápai diplomácia kísérleteiről, hogy Lengyelországot bevonják a törökellenes ligába ld. JAČOV, 1997. 169–181., és NIEDERKORN, 1993. 82–90.

⁵⁴ Ld. ASV Segr. Stato, Particolari, vol. 4, 67r, 68r–70v

⁵⁵ FRACHETTA, 1595b. A4v–A5v; A téli hadjárat terve egyébként erdélyi javaslatként már 1594 végén felvetődött Fabio Genga római útja alkalmából. CARRILLO, 1906. 118.

⁵⁶ ASVe Senato. Roma, filza 36, 49r–v, 59r

⁵⁷ VERESS, 1932. 312–313.

⁵⁸ VERESS, 1932. 312–313.

rült, hogy a valóságban nem olyan nagyok. Az itáliai közönséggel persze nem osztották meg ezeket a gondokat; a nyáron és ősszel kiadott római tudósítások, amelyek a modern újságok elődjeként foghatóak fel – korabeli olasz elnevezésük az *avviso* –, arról számoltak be, hogy az erdélyi fejedelem, akinek erényeit Nagy Sándoréhoz lehet hasonlítani, győzelmet győzelemre halmoz, amelyek alapjaiban rengették meg az Oszmán Birodalmat.⁵⁹

Közben a Porta sikertelen havasalföldi hadjárata után újabb békeajánlattal kereste meg Báthory Zsigmondot. Célja a szövetséges leválasztása volt a háború fő terhét viselő Habsburg hatalomról. A követjárásról természetesen azonnal értesültek Rómában Visconti nunciustól. A hír nyilvánosságot kapott, egy november 12-i *avviso* arról számolt be, hogy a Portáról kecsegtető ajánlattal keresték meg Erdély fejedelemét. Az *avviso* Frachetta-hoz hasonlóan úgy állította be a török békeajánlatot, mintha a vereség annyira megrémítette volna a Portát, hogy ijedtében kilátásba helyezte Temesvár és Gyula visszaadását.⁶⁰ A fejedelem azonban nem fogja a keresztény világban kivívott hírnevét egy ilyen lépéssel bemocskolni. Az állítás azonban nem egészen fedte a valóságot; jöllehet a Gyulafehérvárra küldött csausokat a béke lehetőségével hitegették, a fejedelem a moldvai helyzet és a katonai segítség elmaradása miatt kilátásba helyezte a lemondását. 1596 januárjában Prágába utazott, hogy ennek részleteiről tárgyaljon.

A békeajánlat és annak várható következményei hatására, vagyis a fejedelem lemondásának hírére, amely az év utolsó napjaiban érhetett Rómába, Frachetta egy újabb orációt írt, amelyet elküldött Báthory Zsigmondnak.⁶¹ A művecske vezérfonala a törökök békeajánlata volt. Mit jelent ez, mit kell tenni ebben a helyzetben, tette fel Frachetta a szóközi kérdést; a törökök hite megrendült, mivel erővel nem tudtak felülkerekedni, ezért most ugyanezt megpróbálják fondorlattal. Ne higgyen azonban nekik, nem fogják betartani a szavukat, mert bosszút akarnak állni. Aszultán nem fogja elfeledni azokat a veszteségeket, amelyeket a fejedelem okozott. Mindig a saját érdekeit nézi, amit az is bizonyít, hogy Izabella királynétól elvette Budát.⁶² Most megpróbál megegyezni a császárral, hogy aztán teljes erejével ellene fordulhasson. Nem szabad kihagyni a kínálkozó alkalmat, most, hogy bebizonyosodott: a törökök nem legyőzhetetlenek. Hiába tanácsolják egyesek a környezetében, hogy kössön békét, mondván, hogy II. Rudolf egyedül hagyta egy ilyen hatalmas ellenséggel, a császár becsülete és az érdekei éppen az ellenkezőjét diktálják.⁶³

A katonai segítség esélye azonban – Frachetta állításaival ellentétben – meglehetősen bizonytalan volt. A határozott pápai szándék ellenére Gianfrancesco Aldobrandini a hazavonulás mellett döntött, arra hivatkozva, hogy a sereg fáradt,

⁵⁹ HURMUZAKI, III/2. 1888. 486–491., 495–499.

⁶⁰ Temesvár elestétől valóban tartottak a Portán, amiről Duodo is beszámolt. ASVe Senato. Constantinopoli, filza 42, 192v. A hír Konstantinápolyból Leonardo Duodo isztambuli, majd Paruta római velencei követen keresztül érkezett az Örök Városba.

⁶¹ FRACHETTA, 1596. 43. A január 13-ra datált oráció megírásának okáról a következőket olvashatjuk: „*la qual cosa intesa dall'autore in Roma scrisse la presente oratione su'l principio di genaro l'anno 1596 et la mando a sua altezza nella quale oratione lo consiglia a non dare orecchie alla pace, come a cosa indegna di lui et pernicioso, ma continuar la guerra.*” FRACHETTA, 1598. 43.

⁶² FRACHETTA, 1596. A2r–A3r

⁶³ FRACHETTA, 1596. A2v, A5v

leharcolt, éheznek, egyszóval képtelen Erdélybe vonulni.⁶⁴ Nagy volt az elégedetlenség az itáliaiak között; mindenki a németek rossz bánásmódjára panaszkodott. Komoly kritikával illették a császári hadvezetést is. Ezért, amikor a fejedelem az év elején Prágába ment tárgyalni, visszautasították azt a kérését, hogy olasz tiszteket és katonaságot küldjenek Erdélybe.

Az 1595. évi rossz tapasztalatok és a pénzihiány miatt Rómában úgy döntöttek, hogy a következő évben nem indítanak hadsereget Magyarországra. Ez magyarázza, hogy imént említett művében néhány oldallal később Frachetta Nagy Sándor példájával hozakodik elő annak illusztrálására, hogy egy maroknyi elszánt sereg is képes legyőzni egy világbirodalmat, amely ellen elegendő egy közepes nagyságú hadsereg, amelyet ellátni, irányítani is jóval könnyebb, mint egy nagy hadsereget. Azonkívül egy saját alattvalókból álló sereg sokkal hűségesebb és később szolgálni uralkodóját, mint az idegen zsoldosok. Azok nem olyan engedelmeseek, különbözőek a szokásaik, ezért jóval nehezebben kormányozhatók.⁶⁵

Báthory Zsigmondot a császárnak és tanácsosainak végül sikerült lebeszélniük a távozásról azáltal, hogy komoly anyagi és katonai segítséget helyeztek kilátásba. Erről egy datálatlan *avviso* is megemlékezett, amelyből megtudhatjuk azt is, hogy miután hazaért, országgyűlést hívott össze Kolozsvárra, ahol a rendek készségesen megszavazták a háború folytatásához szükséges adókat. A fejedelem terve, tudatta az *avviso*, Temesvár elfoglalása, hogy ezzel megszabadítsa a török fenyegetéstől Erdélyt, majd ezután a román vajdaságok egyesült erejével déli irányba akar vonulni, ahol bevárja az ellenséget⁶⁶ vagy (átkelve a Dunán), török területre támad. Számítani kellett azonban a szultán személyes hadba vonulására. A közzéleményt is ez izgatta, erről tanúskodik egy 1596. június 20-i Konstantinápolyból érkezett újsághír, amely III. Mehmed (1590–1603) táborba szállását örököltette meg.⁶⁷ Nem lehetett viszont tudni, merre fogja a török fősereg mérni a csapást, Erdély vagy a királyi országrész irányába.

Ezt a tanácstalanságot tükrözi Frachetta 1596 nyarán készült orációja, aki hízelgő, ókori történelemből vett párhuzamokkal udvarolta körül a fejedelmet, és próbált hangulatot kelteni a háború folytatása mellett, amelynek érdekében kész haditervekkel sietett Erdély urának segítségére. Augusztus 3-i *orációjában* kifejtette, hogy három módja van az ellenség legyőzésének. Védekezni a várakban, megvívni az ellenség várait és elfoglalni területét, végül a mezei hadjárat. Az első roppant veszélyes, ezért nem ajánlja, a második roppant költséges, hosszadalmas és nagy véráldozattal jár, a harmadik kockázatos, de a legkisebb befektetéssel – itt a hadsereg létszámára gondol – jár, és a legnagyobb sikerrel kecsegtet.⁶⁸

Egy nagyjából ebben az időben keletkezett másik rövid művében, a *Discorso del modo di regolar'la guerra d'Ungheria l'anno 1596*-ban (Értekezés arról, hogyan irányítsák a magyarországi háborút 1596-ban) hasonlóképpen fogalmaz. Ebben Frachetta azt írja, hogy két irányban kell védekezni, mint ahogy a török támadásnak is két

⁶⁴ Ld. BANFI, 1939. 7–8.

⁶⁵ FRACHETTA, 1596. A4v–A5r

⁶⁶ Gyurgyevónál sáncolta volna el magát az erdélyi sereg. Ld. ASVe Senato. Germania, filza 25, 85v–86r

⁶⁷ HURMUZAKI, III/2., 1888. 501–503.

⁶⁸ FRACHETTA, 1597b. A4v–A5r

valószínű iránya lesz. A császár harmincezer emberrel védje a határ menti erősségeket, így tartóztatva fel a török támadást, miközben Báthory Zsigmond az ellenség oldalában nyitna egy újabb frontot. Konstantinápoly felé vonulna, összhangban az *Oratione*ban mondottakkal, miközben Havasalföld irányában lezárna a tatárok elől a határokat. Ezekkel a lépésekkel elvonná a török főerőket. Nem következne be katasztrófa, ha vereséget szenvedne, mivel ezzel megmentené Magyarországot, amely így a császár ölébe hullna, a vert sereg roncsai pedig Erdélyben húznák meg magukat, amelyet a természet, a Kárpátok hegyláncá váloságos erődítménnyé tett, ahol bevárnák a császári segítséget és úgy készüléneek fel a védekezésre.⁶⁹ A császárnak küldjenek tízezer embert, de ne vezényeljék őket Erdélybe, mert az a jó, ha a hadsereg nem több náció képviselőiből áll, és csak egy vezére van.⁷⁰ Egyértelmű, hogy megváltozott a fejedelem megítélése: egy évvel korábban, mint láttuk, a császár és a többi szóba jövő hadvezér előnytelenül került ki az összehasonlításból. Akkor Báthory Zsigmondban látta az ideális lovagot, és hadvezért, egyenesen Nagy Sándorhoz hasonlította. Most ugyanazokat az érveket sorolta fel, csak éppen vele szemben.

A fejedelem megítélésének kedvezőtlen megváltozása a már említett, 1596. elején Prágában folytatott tárgyalásaihoz köthető. Ekkor nemcsak a segítség ügyében tárgyalt Rudolffal, hanem személyesen is megismerkedett egy sor fontos személyiséggel, a császári tanácsosokkal, Speciano prágai nunciussal, és Gianfrancesco Aldobrandinivel. A találkozás nem sikerült jól; mind a nunciusból, mind a pápa unokaöccsében határozatlan és udvariatlan ember benyomását keltette. Ez utóbbinak különösen az nem tetszett, hogy a vele való találkozáskor megsértette az etikettet. Megütközést keltett az is, hogy nem vizitált a megfelelő személyeknél, nem kereste fel őket lakhelyükön, sőt, amikor híreket kapott az Erdélyben bekövetkezett kedvezőtlen változásokról, köszönés nélkül akart távozni. Az utána megérkező Viscontinak – aki szintén nem volt jó véleményrel róla, meggondolatlan, éretlen és kapkodó fiatalembernek tartotta – sikerült csak az utolsó pillanatban visszatartania. Ezek a kedvezőtlen hírek gyorsan eljutottak Rómába; Paruta már március 30-i levelében beszámolt a pápa Erdéllyel kapcsolatos újabb kétségeiről, mert hírt kapott arról, hogy a fejedelem inkább vitéz, mint bölcs, és hogy ez a fő oka annak, hogy ügyei rosszul állnak.⁷¹

Akárhogy is vélekedtek a fejedelemről Rómában vagy Prágában, segítségére és haderejére feltétlenül szükség volt; a szultáni sereg a kezdeti bizonytalankodás után Eger felé vette az irányt. Az oszmán hadvezetés stratégiai célja Erdély leválasztása volt Habsburg szövetségéséről. A mezőkeresztesi ütközet a császári csapatok vereségével ért véget, az oszmán sereg azonban nem üldözte a megvert ellenséget, így az nagy veszteség nélkül elvonulhatott.⁷²

⁶⁹ „Et se succedesse (che Dio non voglia) che il Transilvano fosse rotto in battaglia, noi haveremmo fatta poca perdita, percióche le reliquie degli ungheri rotti rifuggirebbono in Transilvania, dove fosserebbono lungamente l'imperato del nemico, essendo il paese fortissimo, et per natura, et per arte. Et trattanto sua maestá cesarea haverebbe agio di ammassare tutte le sue forze, et di raccogliere gli aiuti d'altri.” FRACHETTA, 1600. 109–110.

⁷⁰ FRACHETTA, 1600. 110–111.

⁷¹ ERDŐSI, 1995. 51. és ASVe Senato. Roma, filza 37, ff. 76r

⁷² A mezőkeresztesi csatáról ld. TÓTH, 2000. 203–262.

A taktikai vereség következményei mindazonáltal igen súlyosak voltak. Rómában már egy héten belül tudtak a gyászos eseményről. A velencei követ szerint a pápa könnyek között közölte vele, hogy nincs remény. A bíborosi kollégium rögtön összeült, és egy héten keresztül tárgyalt a hadi helyzetről. Felmerült a békekötés lehetősége is, de a pápa ebbe nem volt hajlandó beleegyezni. Az egymást követő jelentésekből kiolvasható, hogy a kezdeti zavarodottság után hogyan kezdték el higgadtan értékelni a helyzetet a folyamatosan beérkező hírek alapján.⁷³ A november 23-i beszámolóban már az olvasható, hogy a vereség nem volt olyan nagy, a ütközetben egyik félnek sem sikerült egyértelmű sikert aratnia.⁷⁴

Ez azonban nem jelentett igazi megnyugvást, decemberben a pápa az egyik audiencián Parutával is megosztotta kétségeit a jövőt illetően. Eszerint az egyik oldalon a gyenge császár áll, hadsereg, pénz, vezér és segítség nélkül, ide értve Németországot és Itáliát, a másik oldalon viszont a hatalmas és győztes szultán.⁷⁵ Eger elestének és a mezőkeresztesi csatavesztés sokkoló hatásának eredményeként VIII. Kelemen végül egy újabb hadsereg küldése mellett döntött.⁷⁶

A mezőkeresztesi ütközetet a propaganda többféleképpen tálalhatta; ezt tette Frachetta is. 1597. január 10-i *orationja* hosszan ecsetelte, hogy ez a vereség tulajdonképpen győzelem, mivel a Báthory Zsigmond vezette jobbszárny, ahol az erdélyi csapatok küzdöttek, megfutamította az ellenséget, a megfutamodás oka nem az ellenség, hanem a császári katonák zsákmány utáni vágya volt.⁷⁷

A továbbiakban ókori példák tömegével demonstrálta, hogy hasonló helyzetben hogyan kell eljárnia az ideális hadvezérnek a győzelem érdekében. A vereség mindennél ékeesebben bizonyítja, hogy a mi a következménye annak, ha a sereg több nációból áll, több vezére van, és nincs megfelelő módon kordában tartva, ami az előbbi két okból következik. Éppen ezért a fejedelemnek, és erről a legnagyobb ókori hadvezérek példája mindennél érzékletesebben árulkodik, nem kell a császár vagy egyéb uralkodó segítségére várnia, hisz az a hadsereg, amely kizárólag a fejedelem alattvalóiból áll, megbízhatóbb, kész életét ura érdekében feláldozni, arról nem is beszélve, hogy ennek a seregnek egyetlen vezére van, akinek sokkal jobban engedelmeskedik, és nem kezd el fosztogatni.⁷⁸

Nem fukarkodott ugyanakkor a kritikával sem: a fejedelem hibát követett el, amikor Miksa seregével egyesült, ahelyett, hogy a Tisza vonalán támadott volna, és így lekötötte volna az ellenséges erők egy részét, így veszélyeztetve a török sereg ellátását, amely nem kockáztatta volna meg az Eger elleni ostromot és a császári sereggel való összecsapást.⁷⁹ Előző évi javaslatait megismételve azt taná-

⁷³ ASVe Senato. Roma, filza 38, ff. 101r–v, 123v–124r

⁷⁴ ASVe Senato. Roma, filza 38, ff. 135r

⁷⁵ „*guardando il papa in alto, et stringendosi nelle spalle, disse veramente noi siamo confusi, ne sappiamo più quello che dovemo overo che potemo far, vedemo dall'un canto l'inimico potente, et il pericolo grande dall'altro l'imperator debole, da poco, senza danari, senza consigione et senza alcun capo, et questo non lo vedemo ne in Germania, ne in Italia sopra che si possi dissegnare.*” ASVe Senato. Roma, filza 38, ff. 158r–v

⁷⁶ Erről ld. BANFI, 1939. 213–228.

⁷⁷ FRACHETTA, 1598. 99–100.

⁷⁸ FRACHETTA, 1598. 102–105., 108.

⁷⁹ FRACHETTA, 1598. 102. Frachetta kritikája nem felelt meg teljes mértékben az igazságnak, hiszen a Báthory Zsigmond vezette erdélyi sereg tett egy kísérletet Temesvár ostromára. TÓTH, 2000. 279–280.

csolta a fejedelemnek, hogy a Havasalföld déli határán fekvő Gyurgyevónál szálljon táborba, ahonnan Konstantinápolyt hat nap alatt el tudja érni a magyarokból, székelyekből és havasalföldiekből álló seregével. A török seregtől nem kell félnie, amelyet a Porta nem tud ilyen gyorsan mozgósítani, ráadásul az előző évi háborúban elesett katonákat sem képes pótolni.⁸⁰ Nagy Sándor példája megmutatta, de erre tanít Vegetius is, hogy nem kell több száz–huszonötezer embernél.⁸¹ Élelmiszerben gazdag országa pedig könnyen el tud tartani egy ekkora támadó sereget. A törökök nem legyőzhetetlen, ők ellenben legyőzhetetlennek tartják, amit az is bizonyít, hogy eddig nem is merték megtámadni országát.⁸²

Frachetta tanácsai pontosan fedik az 1597. évi hadművelési tervet, amelynek értelmében a császári és pápai csapatok Győr, majd Buda visszafoglalására tettek volna kísérletet.⁸³ Az erdélyi haditerv alkalmazkodott ugyan ezekhez a tervekhez, de ugyanakkor eredeti elképzeléseihez ragaszkodva és azt újfent kifejtve, határozottan a császári hadvezetés tudtára adta, hogy a legjobb megoldásnak egy koncentrált támadást tartana a Duna–Tisza vonalán Szolnok, illetve más várak megívásával.⁸⁴

Erdély beavatkozására tehát égetően szüksége volt a Habsburg hadvezetésnek, hogy megakadályozza, hogy az oszmán felmentő sereg időben felvonuljon. Ennek megfelelően a Jósika István vezette erdélyi sereg erőtlen kísérletet tett, ha nem is Konstantinápoly, de Temesvár visszafoglalására. Az erdélyi közbeavatkozás ennek ellenére teljes sikerrel járt, amennyiben megzavarta az oszmán hadvezetést, a Porta ugyanis az erdélyi–oszmán béketárgyalások miatt – az év nyarán tárgyalt Óváry István ez ügyben Isztambulban – nem számított a Temesvár elleni támadásra.⁸⁵ Az 1597. évi sikerek ellenére Báthory Zsigmond úgy döntött, hogy lemond országáról. Az év tavaszán Prágába utazott, hogy megkezdje a lemondásával kapcsolatos tárgyalásokat.⁸⁶

Lemondásának egyik oka az volt, hogy a katonai segítséggel kapcsolatos hangzatos ígérek csak papíron maradtak. A hír rendkívül kínosan érintette a Szent-széket, hisz nemcsak azzal kellett számolnia, hogy Erdély kihullik az oszmánellenes koalícióból, hanem szembe kellett néznie az erdélyi rekatolizáció reményeinek sírba szállásával, az eddigi eredmények elvesztésével, és nem utolsósorban le kellett mondani a pravoszláv világ áttérítésének grandiózus tervéről is. Mindezen bajokat tetézte a fejedelem válásának az ügye Mária Krisztiánától, amely nyitott helyzetet teremtett az Erdély fölötti uralom szempontjából is.

A trónra ugyanis több jelölt akadt; a lemondás hallatán a Lengyelországban tartózkodó két Báthory testvér, András és István is mozgolódni kezdett. A királyság legbefolyásosabb embere, Jan Zamoyski kancellár támogatta András erdélyi fejedelemségét, aki a kancellár támogatásával a háta mögött felvette a kapcsolatot a portával.⁸⁷ Ezek után természetes, hogy Róma minden áron rá akarta beszélni a

⁸⁰ FRACHETTA, 1598. 111–112.

⁸¹ FRACHETTA, 1598. 113.

⁸² FRACHETTA, 1598. 113–114.

⁸³ Az 1597. év katonai elképzeléseiről ld. PÁLFFY, 1997. 32–47. és 73. jegyzetet.

⁸⁴ *Documente* III. 57–59.

⁸⁵ KRUPPA, 2003. 625–628.

⁸⁶ SZILAS, 2001. 78–88.

⁸⁷ A lengyelekkel és a Báthory-rokonsággal való viszályról ld. HORN, 2002. 187–199. Házasságáról

fejedelmet a maradásra. Ennek eszközéül ajánlkozott ismét Frachetta, aki egy újabb műben szólította meg Erdély ingadozó urát. A Báthory Zsigmondnak írt, a gyűjteményes kötetben a tizedik *oratione* majdnem két hónappal a II. Rudolf császár és Báthory Zsigmond között kötött lemondási szerződés (december 23.) után, február 18-án készült el.

A szerződést Alfonso Carrillo jezsuita atya az erdélyi rendek bevonása nélkül hozta tető alá. Báthory Zsigmond az április 24-én összehívott gyulafehérvári országgyűlésen tájékoztatta csak őket a lemondás tényéről, és arról a szándékáról, hogy elhagyja a fejedelemséget. Beszédében – amelyet mindegyik, a korszak történéseit illetően elsőrangú forrásként számításba jövő erdélyi történetíró, Baranyai Decsi János, Szamosközy István és Bethlen Farkas is megőrzött műveiben – a fejedelem a gyermektelenséget jelölte meg távozásának legfőbb okaként, azzal érvelve, hogy hirtelen halála esetén fej nélkül maradna az ország, ami beláthatatlan következményekkel járhat.⁸⁸ Éppen ezért úgy gondolta, hogy a trónt Magyarországra törvényes urának adja át. Szavaiban nem nehéz felfedezni az apologetikus szándékot, mivel unokaöccseiről, de főleg Báthory Andrásról szót sem ejtett, pedig ők a rokonság miatt természetes módon jöhettek szóba az utódlásnál. Zsigmond a kellemetlen kérdést, hisz az utódlás problémája a leszámolások véres emlékét is felidézte, alkotmányjogi kontextusba állította, amikor a családon belüli örökléssel a rendek szabad fejedelemválasztását szegezte szembe. Érvelése azonban igencsak sántít, mivel a rendek nemcsak abba nem egyeztek bele, hogy átadják az országot II. Rudolf császárnak, hanem még a tárgyalásokba sem volt semmilyen beleszólásuk, hisz azokat éppen az ő kizárásukkal folytatták le.

Igen érdekes eredményre jutunk, ha a fentebbi három történetíró által áthagyományozott szöveget egymás mellé helyezzük, és hozzájuk vesszük Ciro Spontone Erdély történetéről készült művét. Spontone bolognai származású diplomata volt, először a mantovai herceg szolgálatában állt, majd 1601-ben Giorgio Basta generális titkáraként tűnt fel Erdélyben, ahol körülbelül egy évet tartózkodott. Ezt az időt nem töltötte haszontalanul, anyagot gyűjtött, szemtanúkat kérdezett ki készülő munkájához, amely 1602-ben jelent meg Bolognában.⁸⁹ Ezt követte a *Historia della Transilvania*, már a szerző halála után, 1638-ban.⁹⁰ Ez utóbbi munkájában szerepel Zsigmond leköszönő beszédének szövege, amely több ponton különbözik a fentebbi három szerző által közölt változattól.

A beszéd tendenciáját illetően többé-kevésbé mindegyik szöveg egyezik, ami röviden a következőkben ragadható meg: a törökökkel való szakításra azért került sor, mert a fejedelem inkább akart a keresztények oldalán harcolni, mint a hitszegő törökök oldalán. Ennek érdekében nem riadt vissza drasztikus lépésektől (a törökös párttal való leszámolás) sem. A szövetségesek oldalán nagy győzelmeket aratott, az ország területét megnövelte, és világraszóló dicsőséget szerzett. A szerencse azonban nem mindig szegődött mellé, ezért úgy döntött – figyelembe véve gyermektelenségét és az ország és lakóinak, illetve az egész kereszténységnek az

bőven ld. BENDA, 1986. 28–59.

⁸⁸ BETHLEN, 1782. III. 96.

⁸⁹ SPONTONE, 1602. Megírásának hátteréhez ld. KRUPPA, 2002. 292–293. Spontonéről ld. még JÁSZAY, 1996. 159–164., 166.

⁹⁰ SPONTONE, 1638.

érdekeit – hogy Erdélyt átadja eredeti urának, a Habsburg császárnak. Ennek demonstrálására János Zsigmond, V. Károly és egyéb uralkodók példáját hozta fel. Az utód hiányát mind a négy forrásunk említi. Mindannyian – Spontone a leghalványabban – céloztak az 1594. évi véres leszámolásokra.

Az eltérések az erdélyi történetírók és az olasz szerző által közölt szövegek közti különbségeket illetően igen jellemzőek. Sem Szamosközy, sem Bethlen nem említette a császári segítség elmaradását a lemondás okaként, Baranyai Decsinél és Spontonénél azonban a fejedelem egyértelműen ebben jelölte meg távozásának fő okát. Csak Baranyai Decsi és Spontone hangsúlyozták a fejedelemség természeti kincsekben és élelmiszerben való gazdagságát, amelyet meg kell védeni a törököktől. Egyedül a Baranyai Decsi által hagyományozott szöveg utalt a szomszédok (lengyelek, románok) gyűlöletére, a velük kialakult igen rossz viszonyra, ugyanakkor ennek legszembetűnőbb jelét, a Báthory testvérek szervezkedését nem említette, sőt az utódlás kérdésénél sem utalt rájuk. Célja szemmel láthatóan az volt, hogy megfelelő argumentációval támassza alá a császár Erdéllyel kapcsolatos jogigényét a hatalomátvétel és így az ország nyugalma érdekében.

Báthory Zsigmond lemondó beszédének egyik forrása minden bizonnyal a december 23-án Carrillo közreműködésével aláírt prágai szerződés volt. Ebben a fentebbi szövegváltozatokban említett mindkét ok, az otthoni és a szomszéd államokban található ellenségei, illetve a gyermektelenség megtalálható.⁹¹ Ugyaneköz szerepelnek egyébként az 1596-ban Rómába küldött Fabio Genga számára készült követi utasításban is.⁹²

Frachetta tehát több forrásból is értesülhetett a kialakult helyzetről; mindegyik idézett körülményt megemlítette *oration*jának bevezetőjében. Nem tudta – írja – hogy a katonai segítség elmaradásának kérdése állt a fejedelem távozási szándékának hátterében, mivel azt beszélük mindenfelé, hogy igazában véve azért akarja elhagyni országát, mert nem tudja egyszerre megvédeni magát a lengyelektől és a törököktől, és nincs reménye, hogy utóda szülessen.⁹³ Élete legrosszabb döntését készül meghozni; a keresztény világban szerzett hírneve ezzel a lépéssel semmivé foszlik, ráadásul alattvalóit is, akik az életüket is készek feláldozni érte, cserbenhagyja, amely méltatlan egy uralkodóhoz. De reménytelen helyzetbe hozza hűbéresét, Havasalföld vajdáját, és méltatlanná válik nagybátyja, István emlékéhez is, aki vérét ontotta az országért, amelyet kiváló érényeinek köszönhetően szerzett meg a Báthory-dinasztia számára. Cserbenhagyja a pápát, aki oly sokat áldozott a háborúra, és elvesznek az igaz hit feltámasztása érdekében elért eredmények is. Végül nehéz helyzetbe hozza a császárt is, aki a háború fő terhét viseli, megsérti

⁹¹ Valószínűleg ez az irat volt a fentebb idézett lemondó beszédek forrása. Ld. GOOSS, 1911. 235–257. Bartoniek ezzel szemben azt állítja, hogy Baranyai Decsi és Istvánffy Miklós Zsigmond beszédének szövegét emelték krónikájukba. Bizonyítékul Istvánffy hivatalos jelentésének szövegét (SZILÁGYI, 1878. IV. 154.) idézi. BARTONIEK, 1975. 269. A december 23-i egyezmény szövegéhez azonban mind Baranyai Decsi, mind az ő történetét felhasználó Istvánffy könnyedén hozzájuthatott.

⁹² KRUPPA, 2004.

⁹³ „Era tentato nell'animo il principe transilvano che abbandonare il suo regno et pregare l'imperatore che volesse aiutarlo. Qual fosse il suo fine et qual la cagione che accio il movesse non era noto all'autore, ma ben sapeva che le ragioni che vulgarmente si adducevano erano due, l'uno il disperar Sua Altezza di poter difendersi dai polacchi et dal turco insieme, l'altro il diffidare di havere haver prole.” FRACHETTA, 1598. 174.

az egész keresztény világot, sőt magát Krisztust is, aki bajnokául választotta az eretnekség és a törökök elleni harcban.⁹⁴

Minden feltétel adott, hogy sikerrel folytassa a háborút: ott vannak a gazdag aranybányák, a termékeny mezők, a kedvező földrajzi fekvés, jól védhető ország, valamint vitéz és bátor katonák tömegei. A világ, amikor látja, hogy országáért nem kapott megfelelő kárpótlást, azt fogja gondolni, hogy gyáván megfutamodott, hírneve pedig rögtön semmivé foszlik. Még arra sem lesz lehetősége, hogy ha esetleg meggondolja magát – láttuk, hogy állhatatlan jellemével a prágai nunciussal és a pápa unokaöccsével való személyes találkozás után Rómában is tökéletesen tisztában voltak – nem lesz lehetősége visszavenni a trónt, mivel nem testvérének vagy valamelyik rokonának, hanem a császárnak adta át. Ha lemond a fejedelemségről és világi pályán marad, kénytelen lesz szégyenszemre mást szolgálni, ha egyházi pályára lép, akár világi papként, akár szerzetesként, nem fogja tudni feledtetni, hogy erre a lépésre nem a világi hívságoktól való megcsömörlése, vagy elhivatása miatt került sor. Bouillon Gottfried vagy Szent Lajos francia király példája azt bizonyítja, hogy világi emberként is lehet üdvözülni.⁹⁵ A lengyelektől való félelem aaptalan, a lengyelek ugyanis nem vágnak egyébre, mint a békére. A nemesség háború esetén sem hajlandó elhagyni az ország területét. Nem tette ezt meg István király idejében sem, aki kénytelen volt az oroszok elleni háborúját erdélyi sereggel megvívni. Azonkívül pénzük sincs a háborúra, ráadásul felesége révén rokoni kötelék is fűzi a lengyel királyhoz. Ha egyszerre támadnak meg Erdélyt a törökökkel, a császár, a pápa és a spanyol király nem haboznának segítségére sietni.⁹⁶

Frachetta fejtegetései pontosan követik a december 23-i szerződés és Báthory Zsigmond lemondó beszédének gondolatmenetét. Minden felvetett kérdésre megpróbál választ adni, de érvelése igazában véve egyetlen dolog körül forog, egyetlen kérdés izgatja – ami Rómában akkor már hosszú hónapok óta fejtörést okozott –, a Zsigmond utáni uralom legitimitációjának problémája. A szerződés, jelezve, hogy ezzel kapcsolatban Prágában is tanácstalanok voltak, jellemző módon éppen a legfontosabb kérdést hagyta nyitva; ki legyen Erdély új ura, és mikor iktassák be?

A Magyar Tanács 1597 novemberében úgy foglalt állást, hogy semmiképpen se válasszanak erdélyi vajdát – ez természetesen vonatkozott Báthory Andrásra is –, mert az a veszély fenyeget, mint János Zsigmond halála után, amikor az új vajda, Báthory István felesküdt Miksa hűségére, de valójában önálló uralkodóként kormányzott, majd formálisan is felmondta az engedelmisséget. Ez az eljárás most katasztrófával fenyegetne. Az lenne a legjobb, ha Zsigmond rögtön távozása után beiktatná utódát, mindegy, hogy fejedelemtént vagy a császár vajdájaként. A kiszemelt utód valamelyik Habsburg főherceg volt, a legesélyesebb közülük Miksa, ő azonban csak megfelelő biztosítékok ellenében szánta volna rá magát a kockázatos erdélyi útra. Carrillo végül úgy utazott el december utolsó napjaiban Prágából, hogy a hatalomváltás technikai lebonyolítását illetően nem kapott

⁹⁴ FRACHETTA, 1598. 180–181.

⁹⁵ FRACHETTA, 1598. 182–183.

⁹⁶ FRACHETTA, 1598. 184–185.

megnyugtató választ.⁹⁷ Báthory Zsigmond, mint láttuk, kissé álszent módon a rendekre bízta az új fejedelem megválasztását a császári biztosok jelenlétében, akik azért érkeztek, hogy előkészítsék a terepet Miksa megválasztásához, és letéssék a hűségesküt Rudolfra.⁹⁸

A Szentszék egyáltalán nem volt meggyőződve a lépés helyességéről: Visconti idézett instrukciója világosan árulkodik arról, hogy Róma tisztában volt a magyarok és az erdélyiek idegengyűlöletével, és a Báthory-nimbuszban is megtestesülő nemzeti királyság gondolatának vonzerejével.⁹⁹ Nem csoda, hogy Frachetta is rendkívüli veszélyt látott az idegen uralomban; mi a biztosíték, tette fel a kérdést, hogy alattvalói elfogadják az idegen uralmat, mivel nem akarja rokonaira hagyni a trónt? Idegen, nem természetes uralkodónak jóval kevésbé engedelmessékednek az ország lakói, mint természetes uruknak.¹⁰⁰ Ezután nagybátyja példáját idézte fel, akihez utódja méltatlanná válik, ha lemond; még fehérlenek a csatamezőn a testvérháború temetetlen halottainak csontjai, és még állnak a Báthoryak dicsőségének emlékei.¹⁰¹ Ennek kapcsán egy hosszú margináliában a későbbi lengyel király Bekes Gáspárral folytatott harcának egy érdekes emlékét is felidézte; halálos ellenségek voltak, és lám mégis milyen bizalmas, jó barátok lettek. Az egykori lázadó ereklyeként őrizte kincstárában azt a kalapot és lovat, amelyeket a királytól kapott a csatamezőn.¹⁰²

Frachetta nem rejtette véka alá véleményét, hogy az Erdély feletti uralom kérését, és uralkodójának távozási szándékát példaként – vagy ahogy ő nevezte: *argomento* – akarja felhasználni, hogy megmutassa a világnak, mekkora veszéllyel jár, ha egy ország természetes ura úgy akarja átadni az uralmat, hogy az utódlás kérdése enyhén szólva bizonytalan és rendezetlen.¹⁰³

A Szentszék számára tehát a második legjobb megoldás az lett volna, ha Zsigmond az uralmat unokaöccsének, Andrásnak adja át. Őt elfogadták volna a rendek, bár az 1594. évi hatalmi átrendeződés következtében előtérbe lépő katonai elit ezt mindenáron meg akarta akadályozni. A lengyelországi pápai nuncius, Germanico Malaspina 1599-ben minden követ megmozgatott annak érdekében, hogy a közben megválasztott Andrást elfogadtassa Prágával. Utolsó közvetítési kísérletére jelképes módon a tragikus sellenberki csata előtt került sor.¹⁰⁴

Nyilvánvaló, hogy Frachettának az idegen uralom elleni kifogásait a vatikáni érdekek diktálták. Ugyancsak ennek fényében értelmezendők a lengyelek részéről érkező fenyegetéssel kapcsolatos – akik megpróbálták érdekszférájukba vonni az

⁹⁷ SZILAS, 2001. 89–90.

⁹⁸ SZILÁGYI, 1878. 30–31.

⁹⁹ VERESS, 2001. 55.

¹⁰⁰ FRACHETTA, 1598. 186–187.

¹⁰¹ „Anchor rosseggiano i fiumi del civil sangue; anchor biaccheggiano i campi dell'ossa insepolti degli ungheri a stanno appesi i troppei delle vittorie de'Battori.” FRACHETTA, 1598. 188.

¹⁰² FRACHETTA, 1598. 188–189. Nem világos ugyanakkor, hogy milyen szándékkal tette ezt a szerző.

¹⁰³ Erről a következőképpen vall az *oratione* bevezetőjében: „Alle quali ragioni (ti. a lemondás okaira) risponde nel presente oratione, mostrando che per quella non non deve lasciarsi portare ad una tal risoluzione et... di persuadere l'Altezza Sua a continuare la cominciata impresa della guerra col turco di modo che l'oratione é senza fallo nel genere deliberativo.” FRACHETTA, 1598. 175.

¹⁰⁴ AMBRÓ, 1887. 286. és HORN, 2002. 223–224., 226. és 230.

erdélyi fejedelemséget – megjegyzései, amely mint láttuk, Zsigmond lemondásának egyik oka volt.

Ebben a műben fordult Frachetta utoljára Báthory Zsigmondhoz és foglalkozott Erdély háborús szerepével. Elhallgatására nincs kielégítő magyarázat, a háború még több évig folyt, és az életében és életművében választóvonalat jelentő kegyvesztettség is csak 1603-ban következett be. Mivel a tanulmányban említett művekhez hasonlókat ismerünk az 1598 utáni időszakából is, felmerül a lehetőség, hogy figyelmének más irányba fordulása összefüggésben van az erdélyi változásokkal, Báthory Zsigmond távozásával. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy műveit eljuttatta a fejedelemhez, ezért elképzelhető – bár ezt adatokkal eddig nem sikerült alátámasztani – hogy Gyulafehérvártól is kapott megbízásokat. Talán ezek szűntek meg, amely egy olyan, szemmel láthatóan a hírek piacából (is) élő ember számára, mint amilyen Frachetta volt, elegendő okot szolgáltathattak az írás abbahagyására.

Ez a változás talán nem függetleníthető az erdélyi udvarban nagy befolyásra szert tevő Genga család háttérbe szorulásától sem. Fabio és Simone Genga testvére, Giovanni Battista pápai kamarásként szolgált a Kúriánál, ő volt Báthory Zsigmond római összekötője. Tevékenységéről semmit nem tudunk, csupán 1594-ben és 1595-ben, Fabio római követsége és a havasalföldi hadjárat idején kerül személye némileg előtérbe. Frachetta általa keresztül gyakorlatilag mindenről értesülhetett, és talán az ő közvetítésével kapta a fejedelemtől a megbízásokat. Jóllehet több más forrásból is szerezhetett információkat az eseményekről, mégis ez adná a legegyszerűbb és legkézenfekvőbb magyarázatot tájékozottságára, és hogy miért reagált olyan frissen az eseményekre, amelyeknek egyúttal napra kész elemzését és interpretációját is adta. Ez a hírcsatorna bizonyíthatóan már 1594-ben is létezett, amely akkor a Rómában tárgyaló Fabio Gengát segítette testvérén, Giovanni Battistán keresztül.¹⁰⁵

A Frachetta *orationé*ban és *discorsó*ban olvasható érvrendszer a következő elemek körül kristályosodik ki: támadó háború Nikápoly irányában, illetve védekező a természet által megerősített, élelmiszerben, aranyban gazdag Erdélyben; a hadvezérlés kérdése, több nemzetiségű illetve „nemzeti” hadsereg a felkelt rácok, románok, székelyek részvételével; anyagi és/vagy katonai segítség a Szentszék részéről, végül az erdélyi/magyar katonák bátorsága, vitézsége, kisebb zsoldköltségük. Meglepő felfedezést tehetünk, ha Frachetta szövegei mellé Fabio Gengának a pápa előtt tartott beszédét helyezzük, amelyet annak érdekében tartott, hogy kieszközölje a Szentszék anyagi és katonai segítségét. Genga *Discorsójá*ban mindegyik felsorolt elem szerepelt; Frachetta egészen bizonyosan ismerte szövegét, és fel is használta műveiben, aszerint hangsúlyozva az erdélyi követ érveit, ahogyan a Kúria érdeke megkívánta. Ha még egyet lépünk visszafelé az időben, akkor világossá válik az is, hogy Genga, illetve megbízója, Báthory Zsigmond „hozott anyagból” dolgozott.

Frachetta mondanivalójának leghangsúlyosabb részei közül az egyiket, a támadó hadjárat tervét tíz évvel korábban Báthory András terjesztette 1584. évi római követsége alkalmával a pápa elé, amelynek egyik rövid, tömör megfogalmazása a

¹⁰⁵ KRUPPA, 2004.

Vatikáni Kézirattár egyik kódexében található *Parere di Stefano re* címmel.¹⁰⁶ Ebben a Genga-féle beszéd, illetve a Frachetta által említett érvek jó része, a lengyelek, a magyarok, a két román vajdaság, Moldva és Havasalföld összefogása, a balkáni népek, a görögök és a bolgárok fellázítása, a hadsereg alacsonyabb zsoldja a nyugat-európainál, végül a támadás iránya megtalálható. Az irat a hadsereg létszámát ötvenezer lovasban és negyvenezer gyalogosban állapította meg, amely a szárazföldön indított offenzívával egy időben egy tengeren indított támadással is számolt, amelynek célja Konstantinápoly elfoglalása, illetve az oszmán birodalomnak európai területeitől való elvágása lett volna. Mint láttuk, a nagyszabású terv megvalósítására nem is került sor a korlátozott anyagi lehetőségek, a császári ellenérdekek, és nem utolsósorban Báthory Zsigmond katonai tanácsadóinak józansága miatt. Mindezek alapján kijelenthetjük, hogy igen szoros kapcsolat van Báthory István utolsó éveinek nagy törökellenes tervei, a Genga által előterjesztett javaslatok, és Frachettának a tizenöt éves háborút és Erdélyt, illetve annak urát az itáliai közönség előtt népszerűsíteni szándékozó alkalmi műveiben kifejtett mondanivalója között.

Frachetta ugyanakkor igen érdekesen ötvözte a katonai–politikai helyzet szülte érveit a Magyarországgal és a magyarsággal kapcsolatban megfogalmazódó több évszázados toposzokkal. Galavics Géza a tizenöt éves háború képzőművészeti megjelenítésével foglalkozó művében meggyőző erővel mutatta be, hogy a prágai udvarban megrendelésre dolgozó művészek új ikonográfiai programok teremtése mellett Magyarország megjelenítésekor felhasználták annak középkori eredetű ábrázolásait, amelyekkel párhuzamosan fogalmazódott meg a nyugati turcica irodalomban a hitetlenek által rabláncra fűzött, megszabadítására váró, panaszos Hungária, a *querela Hungariae* toposza is.¹⁰⁷

A tizenöt éves háború következtében megnőtt nyugat-európai érdeklődést a térképészek is igyekeztek kihasználni. A kiadott térképek, nem törődve a pontossággal, elsősorban tetszetős kiállításukkal próbálták felhívni magukra a figyelmet. Az ábrázolt magyarországi és erdélyi települések névalakjai roppant érdekesen vallanak arról, hogy összeállítóik magyarországi és erdélyi utazókat, diákokat is kikérdeztek a sajtó alá rendezés során. Erről a magyar megfelelőt követni próbáló, de mégis félrehallott, hibásan átírt helynevek árulkodnak.¹⁰⁸ Az Erdélyt északról, keletről és délről körülölelő Kárpátok hegyláncolata magától értetődő természetességgel kínálhatta Frachetta és a többi olasz szerző számára a természet által megerősített ország képzetét, amelynek hegyei várfalként tartóztatják fel a törököket. A fejedelemségnek a térképek által megjelenített földrajzi adottságába ugyanakkor könnyen bele lehetett érteni a *propugnaculum christianitatis* (kereszténység védőbástyája) Nyugat-Európában közismert gondolatát is.¹⁰⁹ Ehhez szorosan

¹⁰⁶ *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. II. köt. (*Monumenta Transsilvanica*). Gyűjt. VERESS, 1944. 278–279. Báthory András római útjáról ld. legújabban HORN, 2002. 92–95. A török ellenes tervekről ld. még JABLONOWSKI. 1937. 11–80.

¹⁰⁷ GALAVICS, 1985. 18–22., 37. A *querela Hungariae* németországi vonatkozásairól ld. IMRE Mihály, 1995.

¹⁰⁸ Ld. erről a holland térképek kapcsán PLIHÁL, 1998. 347–368.

¹⁰⁹ Erről ld. lengyel–magyar viszonylatban Hopp Lajos monografikus feldolgozását a vonatkozó bősséges szakirodalommal. HOPP, 1992. 132–179. A Magyarországgal kapcsolatban már a középkorban megfogalmazott jelzők, toposzok itáliai megjelenéséről, a vizsgálatokat a tizenöt éves

kapcsolódik az a szerzőnk által szintén többször említett középkori eredetű elképzelés, amely a legvitézesebb nemzetként állítja be a *Respublica Christiana*t már évszázadok óta védelmező magyarokat.¹¹⁰

A *propugnaculum* gondolathoz szorosan kötődő, a gazdag és termékeny Hungaria több évszázados toposzához nyúlt vissza az olasz szerző, amikor a hadászati szempontok között előkelő helyen említette az ország gazdagságát, egy egész hadsereget eltartó képességét, aranyban gazdag bányáit, amelyek egy támadó, de egy védekező hadsereg hadjáratának költségeit is fedezni képesek.¹¹¹ Forrásokkal is igazolható, hogy a Magyarországra és Erdélybe induló olaszok számára nagy vonzerőt jelentettek a hadizsákmány és a gazdag országban szerezhető gazdag nyereség igen kecsesetű kilátásai.¹¹² A legérzékletesebben azonban egy németországi szerző, Vítus Marchtalerus fogalmazta meg ezt a Nyugat-Európában elevenen élő sztereotípiát, amikor Báthory Zsigmond tetteit tárgyaló latin nyelvű munkájában, miután az Erdély címerében szereplő három domb és Róma hét dombja, illetve a Scipiók és a Báthoryak között párhuzamot vont, a kincses Erdélyország fogalmát használta magyarul.¹¹³

A toposzok gyakori ismételtetése nemcsak Frachetta és a többi nyugat-európai szerző (tév)képzeteire vet éles fényt, hanem arról a szándékukról is árulkodik, hogy a Magyarországról igen homályos és gyér ismeretekkel rendelkező olvasóközönséggel megértessék, hogy az Itáliától távol folyó háború minden keresztény közös ügye. A toposzok abban segítettek, hogy ezt a távoli országot közelebb hozzák, megfoghatóvá tegyék a hírekre kiegészített közvélemény számára. Állandó szerepeltetésük ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a Rómához segítségért folyamodó erdélyi diplomácia, érzékelve a háború következtében ugrásszerűen megnövekedő érdeklődést, céljai érdekében megpróbálta felhasználni ezeket a több évszázados sztereotípiákat is.

Az *orationék* és a *discorsók* több, egymástól homlokegyenest eltérő elemet tartalmaznak a helyzet értelmezését és a tálalás módját illetően, amelynek oka valószínűleg az, hogy az előbbieket tisztán propagandisztikus céllal készültek, amelyet az is jelez, hogy mindig egy konkrét személyt, III. Zsigmond lengyel királyt, II. Fülöpöt, II. Rudolf császárt vagy éppen Báthory Zsigmondot szólítják meg. Rendkívül érdekesen nyilatkozik erről Frachetta a harmadik *orationéja* elé írt bevezetőben (*argomento*), amely arról tanúskodik, hogy beszédei eljutottak a fejedelm-

háborúra is kiterjesztve ld. POLGÁR, 1935. 6–11., 33–46. és 52–53. és JÁSZAY, 1996. 139–173.

¹¹⁰ POLGÁR, 1935. 36–37.

¹¹¹ Ezt a képzetet propagálta és próbálta erősíteni a nyugat-európai közvéleményben, az országnak a török ellenes harcban való megsegítése érdekében Oláh Miklós is. Ld. SZIGETHY, 1985.

¹¹² KRUPPA, 2002. 294.

¹¹³ „*Nam, ut maximis minimisque seclusis me in mediocrium tantum contemplatione contineam: quae quaeo huic rei aptior magis et idonea regio esse potest, quam septicolis, vel septicastrensibus potius, Transylvania quae (si historicis et annalium monumentis fides est habenda) e tetrica, sylvestri, et inculta cremo, vel verius e facinorosorum, proscripitorumque Romanorum et exulum hospitio ac receptaculo, in amenam, laetam, populosam, frugiferam, auro, argento, cupro, calybe, plumbo, ferro, salinis, septem praeterea spaciosis et excurrentibus fluminibus, equis, pecoribus, piscibus, feris, frumento, et vino, uberem, irriguam, abundantem, ac divitem provinciam principatumque (unde et merito Kenches Erdelorzagh, [kiemelés tőlem] idest, Dacia Thesauraria dicitur) non translata solum fuit: sed multis insuper praestantissimis longa serie ac bellicosissimis heroibus wayvodis, principibus dotata atque nobilitata.*” Ld. MARCHTALERUS, 1595. B4v–C1r. A szerzőről ld. NÉMETH, 2002. 3–24.

hez. Eszerint művét azért írta, mert értesült arról, hogy a fejedelem békét akar kötni a törökökkel, és hogy megcáfolja azokat, akik erre akarják rávenni. Ők beszélték rá arra is, hogy ne kövesse a megvert Szinánt Havasalföldön: „A fejedelem értesre adta Visconti apostoli nuncius által, hogy elolvasta a második orációt, amelyet a nuncius bemutatott neki, és hogy Nagy Sándor, amikor Ázsiába ment, harminchatezer embert tartott fegyverben; neki azonban csak tizennyolcezer van, és azokat is nehezen tudja ellátni...”¹¹⁴

Ezzel szemben Frachetta *discorsói* szorosabban kötődtek elméletírói munkásságához, azokban jóval kevesebb teret engedett propagandisztikus hangoknak.¹¹⁵ Nyilvánvaló, hogy számára a tizenöt éves háború, de ide sorolhatjuk a németalföldit és a franciaországit is, amelyekről szintén készített *discorsókat*, politikai és államelméleti nézetei kifejtésének példatárul szolgáltak. Erről árulkodik az ókori történetírók, hadtudományi szerzők könyveiből származó idézetek tömege, és a távolabbi, illetve közelmúlt nyugat-európai eseményeinek beemelése műveibe. Az 1594. évi leszámolások ugyanakkor izgalmasan árulkodnak arról, hogy Frachetta éles különbséget tett a gyűjteményes kötetben kiadott, tehát a nyilvánosságnak szánt *discorsói* és a kéziratban olvashatók között is. Míg a Báthory Zsigmond hadvezéri rátermettségét a császár rovására összehasonlító művének nyomtatott változatában nem szerepel a fejedelem mellett felhozott érvek között, hogy képességeit azzal is bizonyította, ahogyan az ellenzékével leszámolt, addig a kézíratos példányban ez megtalálható. A nyomtatott *discorsók* mélyen hallgatnak arról a meglehetősen cinikusan kifejtett érvelésről is, amely szerint inkább vérezzen el Erdély, mert amíg ellenáll a törököknek, az nem támad Itáliára. Ebbe a kontextusba kell ugyanis behelyezni Frachetta azon szavait, amelyek a pápaságnak a háborúval kapcsolatos anyagi szerepvállalásáról hangzottak el több alkalommal, és amit egyébként a *discorsók* nyomtatott változatában is olvashatunk.¹¹⁶ Szerzőnk kínosan ügyelt arra, hogy a nyilvánosságnak szánt mondandójába ne keveredjenek Erdélyre és a magyarokra nézve sértő, őket nem kedvező színben feltüntető részletek.

Mindebből levonható az a talán nem megalapozatlan és elhamarkodott következtetés, hogy Frachetta kézíratos *discorsóit* eredetileg afféle háttéranyagnak szánta protektorai – elsősorban a spanyolok – számára, akik a nap mint nap Rómába özönlő óriási mennyiségű hír között nehezen ismerték ki magukat. Ezeket a velencei követjelentések által is jól dokumentált módon különféle német, illetőleg magyar kongregációk – a jelzőket a megtárgyalandó ügyek természete szerint kaptak az összehívott bíborosi testület – keretében értékelték, majd hoztak dönté-

¹¹⁴ FRACHETTA, 1598. 44.

¹¹⁵ Frachetta életműve további kutatást érdemel. Jelen tanulmány csak az első lépést tette meg annak érdekében, hogy felfejtse az olasz szerző műveinek további magyar illetve erdélyi vonatkozású szálait, illetve, hogy politikaelméleti munkásságát szembesítse alkalmi műveivel és kiderítse, hogy a harmadik *oratione* kapcsán említetten túl milyen kapcsolat állt fenn a rovigói és az erdélyi udvar között. Ez különösen annak fényében tűnik izgalmas feladatnak, hogy a korszak nagy politikaelmélet írója, Giovanni Botero, aki a katolikus választ adta Machiavelli *A fejedelem* című művére (és akiből Frachetta is merített), *Il dispregio del mondo* című művét Báthory Andrásnak ajánlotta. Erről ld. BARLAY, 1986. 157–159. A katolikus államelmületről és Boteróról ld. VÍGH, 1999. 67–71. Frachetta munkásságra ebben a munkában sem találunk utalást.

¹¹⁶ Rendkívül izgalmas ugyanakkor, hogy az érvelést olvashatjuk egyébként Genga *discorsójában* is. Ld. BASCAPÉ, 1931. 174.

seket. Az egyes országok követei és bíboros protektorai természetesen a képviselt államok érdekeinek megfelelően próbálták befolyásolni a pápai akaratot. Az ő számukra nyújthatott segítséget a szövevényes udvari viszonyok között magát jól kiismerő, otthonosan mozgó és szolgálatkész Frachetta, aki patrónusai szája íze szerint tett javaslatokat a felmerülő problémák megoldására. Ezzel szemben nyomtatásban megjelent alkalmi művei arról tanúskodnak, hogy a beérkező levelekből, amelyek kivonataiból, amelyet szintén *avisónak* neveztek, a korabeli újságok készültek, egy olyan valóságot igyekezett konstruálni, amelynek viszonyrendszerében könnyen eligazodik a tájékozatlan hírolvasó, akik körében a tizenöt éves háborút minden keresztény számára *közös ügyként* próbálta meg népszerűsíteni.

Rövidítések és irodalomjegyzék

1. Kiadatlan források

ASVe	Archivio di Stato di Venezia
ASV Urb. Lat.	Archivio Segreto Vaticano, Urbinate Latini
BAV	Biblioteca Apostolica Vaticana

2. Kiadott források

- BETHLEN
1782 BETHLEN, Wolfgangi de: *Historia de rebus transylvanicis*. Tom. III. Cibinii, 1782.
- FRACHETTA
1592 FRACHETTA, Girolamo: *L'idea del libro de governi e di stato*. Venetia, 1592.
- 1595a FRACHETTA, Girolamo: *Oratione prima di Girolamo Frachetta al serenissimo principe di Transilvania*. Roma, 1595.
- 1595b FRACHETTA, Girolamo: *Oratione seconda di Girolamo Frachetta al serenissimo principe di Transilvania*. Roma, 1595.
- 1596 FRACHETTA, Girolamo: *Oratione terza di Girolamo Frachetta al serenissimo principe di Transilvania*. Roma, 1596.
- 1597a FRACHETTA, Girolamo: *Il principe*. Roma, 1597.
- 1597b Frachetta, Girolamo: *Oratione di Girolamo Frachetta al serenissimo principe di Transilvania*. Roma, 1597.
- 1598 FRACHETTA, Girolamo: *Il primo libro delle orationi*. Roma, 1598.
- 1600 FRACHETTA, Girolamo: *Il primo libro dei discorsi di stato et di guerra*. Roma, 1600.
- 1613 FRACHETTA, Girolamo: *Il seminario de governi di stato et di guerra*. Venetia, 1613.
- HURMUZAKI
1888 HURMUZAKI, Eudoxiu: *Documente privitoare la Istoria Românilor*, Vol. III/2. Bucuresci, 1888.
- MARCHTALERUS
1595 MARCHTALERUS, Vitus: *Rerum a Sigismondo illustrissimo et fortissimo Transylvaniae principe contra turcas gestarum brevis enarratio*. H.n. 1595. B4v–C1r
- PARUTA
1887 *La legazione di Paolo Paruta (1592–1595)* Tom. I–III. Venezia, 1887. (*Monumenti Storici pubblicati dalla R. Deputazione Veneta di Storia Patria. Serie quarta. Miscellanea Vol. VIII.*)
- Relatione*
1595 *Relatione del consiglio tenuto dal Serenissimo principe di Transilvania dopo l'acquisto di Gorgio*. Roma, 1595.
- SPONTONE
1602 SPONTONE, Ciro: *Attioni de Re dell'Ungaria brevemente descritte. Incominciassi dell'anno 368 dopo Christo nato, seguendo infino al 1601 etc.*

- Bologna, 1602.
- 1638 SPONTONE, Ciro: *Historia della Transilvania*. Venezia, 1638.
- SZAMOSKÖZY
- 1981 SZAMOSKÖZY István: *Erdély története (1598–1599, 1603)*. Ford. BORZSÁK István. Vál., bev., jegyz. SINKOVICS István. Budapest, 1981.
- SZIGETHY
- 1985 OLÁH Miklós: *Hungária*. Előszó, jegyz. Szigethy Gábor. Budapest, 1985.

3. Szakirodalom

- AMBRÓ
- 1887 AMBRÓ Béla: *Malaspina pápai nuntius működése Erdélyben 1599*. In: *Katolikus Szemle* 2 (1887) 253–290.
- BANFI
- 1939 BANFI, Florio: *Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai*. In: *Hadtörténelmi Közlemények* 40 (1939) 143–156.
- BARLAY
- 1986 BARLAY Ö. Szabolcs: *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról*. Budapest, 1986.
- BARTONIEK
- 1975 BARTONIEK Emma: *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből*. Budapest, 1975.
- BARTL
- 1974 BARTL, Peter: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und osmanischem Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1974. (*Albanische Forschungen* 14.)
- BASCAPÉ
- 1931 BASCAPÉ, Giacomo: *Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI*. Roma, 1931.
- BENDA
- 1986 BENDA Kálmán: *Erdély végzetes asszonya*. Budapest, 1986.
- BIRELEY
- 1989 BIRELEY, Robert: *The Counter-Reformation Prince. Anti-Machiavellism or Catholic Statecraft in Early Modern Europe*. London, 1989.
- CARRILLO
- 1906 *Carrillo Alfonz jezsuita-átya levelezése és iratai. (1591–1618)*. I. köt. Gyűjt. VERESS Endre: Budapest, 1906.
- ERDŐSI
- 1995 ERDŐSI PÉTER: *Báthory Zsigmond ünnepi armása. A fejedelem és a ceremóniák*. In: *Aetas*, 1995/1–2. sz. 24–68.
- GALAVICS
- 1985 GALAVICS Géza: *„Kössünk kardot az pogány ellen.”* Budapest, 1985.

- GOOS
1911 *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690)*. Bearb. v. Roderich GOOSS. Wien, 1911. (*Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.*)
- GRUPPENBERG
1937 GRUPPENBERG László: *Mercoeur lotharingiai herceg magyarországi szereplése*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 38 (1937) 205–234.
- HOPP
1992 HOPP Lajos: *Az „antemurale” és „conformitas” humanista eszméje a magyar–lengyel hagyományban*. Budapest, 1992. (*Humanizmus és reformáció 19.*)
- HORN
2002 HORN Ildikó: *Báthory András*. Budapest, 2002.
- IMRE
1995 IMRE Mihály: *„Magyarország panasza”: A Querela Hungariae toposz a 16–17. század irodalmában*. Debrecen, 1995. (*Csokonai Könyvtár 5.*)
- IVANICS
1994 IVANICS Mária: *A krími tatár kánság a tizenöt éves háborúban*. Budapest, 1994.
- JABLONOWSKI
1937 JABLONOWSKI, Horst: *Die Außenpolitik Stephan Báthorys*. In: *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 2 (1937) 18–79.
- JAČOV
1997 JAČOV, Marko: *I balcani tra impero ottomano e potenza europea (sec. XVI. e XVII.)*. Cosenza, 1997.
- JÁSZAY
1996 JÁSZAY Magda: *A kereszténység védőbástyája – olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról*. Budapest, 1996.
- KRUPPA
2002 KRUPPA Tamás: *Tervek az erdélyi kormányzás megteremtésére. Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 115 (2002) 2. sz. 281–308.
- 2003 KRUPPA Tamás: *Erdély és a porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez*. In: *Századok*, 137 (2003) 3. sz. 603–651.
- 2004 KRUPPA Tamás: *Erdély és a Szentsek kapcsolatainak egy eddig ismeretlen kérdésköréhez (Fabio Genga római tárgyalásai 1594 és 1596-ban)*. In: *Hadtörténelmi Közlemények*, 117 (2004) 3. sz. (Megjelenés alatt)
- 2005 KRUPPA Tamás: *Okmányok és iratok a tizenöt éves háború időszakából. (Erdély és a Porta 1594–1597)*. In: *Levéltári Közlemények*, 2005. (megjelenés alatt)
- KULCSÁR
1982 *Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598)*. Ford., jegyz. KULCSÁR Péter. Budapest, 1982.
- LEVI-MONTALCINI
1997 *Dizionario biografico degli italiani*. Vol. 49. Pres. LEVI-MONTALCINI, Rita, Roma, 1997.

- NÉMETH
2002 NÉMETH S. Katalin: *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchtaler: Ungarische Sachen 1588)*. In: *Irodalomtörténeti Közlemények* 106 (2002) 1–2. 3–23.
- NIEDERKORN
1993 NIEDERKORN, Jan Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolf II. (1593–1606)*. Wien, 1993.
- PÁLFFY
1997 PÁLFFY Géza: *Pápa a bosszú török háborúban*. In: *A pápai vár felszabadításának négyszáz éves emlékezete 1597–1997*. Bev. tan. PÁLFFY Géza, szerk. HERMANN István. Pápa, 1997. 7–83.
- PLIHÁL
1998 PLIHÁL Katalin: *A hollandiai magyar peregrináció emléke a térképeken*. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1994–1998*. (Különnyomat). Budapest, 1998. 347–368.
- POLGÁR
1935 POLGÁR Vilmos: *Magyarország és a magyarok a XVII. századi olasz közvéleményben*. Pannonhalma, 1935. (*Pannonhalmi Füzetek* 31.)
- SZILAS
2001 SZILAS László SJ: *Alfonso Carrillo jezsuita Erdélyben (1591–1599)*. Budapest, 2001. (METEM Könyvek 34.)
- SZILÁGYI
1878 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. IV. köt. (1597–1601). Szerk. SZILÁGYI Sándor. Budapest, 1878. (*Magyar Történelmi Emlékek* II., *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*).
- TRSTENJAK
1989 TRSTENJAK, Antun: *Alessandro Komulović S. I., 1548–1608. Profilo biografico*. In: *Archivum Historicum Societatis Iesu* 58 (1989) 43–86.
- TÓTH
2000 TÓTH Sándor László: *A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború*. Budapest, 2000.
- VERESS
1932 *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei, și țării-Românești (1593–1595)*. Vol. IV. Pub. Andrei VERESS. București, 1932.
1944 *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése*. II. köt. Gyűjt. VERESS Endre. Kolozsvár, 1944. (*Monumenta Transsilvanica*)
2001 *Erdélyországi pápai követek jelentései VIII. Kelemen idejéből (1592–1600)*. Gyűjt. és közrebocsátja VERESS Endre. Budapest, 2001. (*Vatikáni Magyar Okirattár* III/2. köt. Reprint.)
- VÍGH
1999 VÍGH Éva: *Éthos és kratos között*. (Doktori mestermunkák) Budapest, 1999.